

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹԻՒՆ

S. S. ԳԱՐԵԳՆԻ Բ.

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՅԱՓԱՌ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՍԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

PAR DÉCISION DE

SA SAINTETÉ KARÉKINE II

PATRIARCHE SUPRÊME ET CATHOLICOS
DE TOUS LES ARMÉNIENS

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ

**ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌ
ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ**

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹԻՒՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ
2020

ՀՏԴ 27:348
ԳՄԴ 86.37+67.4
Հ 200

Հրատարակում է երաշխաւորութեամբ
Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Հրատարակչական խորհրդի
*Ouvrage publié avec l'approbation
du Conseil éditorial du Saint-Siège d'Etchmiadzin*

Հրատարակութեան պատրաստեց
Արամ Մարտիրոսեան
Իրաւագիտութեան պատմութեան Պրոֆեսոր
Փարիզի Սորբոնի համալսարան, Ուսումնական տնօրէն EPHE-ի
(Կրօնական գիտութիւնների բաժին) Արեւելեան քրիստոնէական իրաւունքի
եւ հաստատութեանց ամբիոն

*Ouvrage rédigé par
Aram Mardirossian
Professeur d'histoire du droit à l'Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne
Directeur d'études à l'École Pratique des Hautes Études (Section des sciences
religieuses) - Chaire de Droits et institutions des chrétientés orientales*

Պատասխանատու խմբագիր՝ Շահէ Ծ. Վրդ. Անանեան
*Responsable éditorial
Proto-archimandrite Shahé Ananean*

ՀԱՄԱՐԱՐԱՌ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ/ Կազմ.՝ Արամ Մարտիրոսեան; Խմբ.՝ Շահէ Ծ. Վրդ.
Հ 200 Անանեան.– Ս. Էջմիածին: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչութիւն, 2020.– 912 էջ:
ORDONNANCEMENT DU LIVRE DES CANONS ARMÉNIENS/ Auteur: Professeur Aram Mardirossian;
Responsable éditorial: Proto-archimandrite Shahé Ananean. - Saint-Siège d'Etchmiadzin: Publication
du Saint-Siège d'Etchmiadzin, 2020.- 912 pages.

«Համաբարբառ Կանոնագիրք Հայոց» աշխատութիւնը Կանոնագիրք Հայոց ժողովածուի Ա. եւ Բ. հատորներում առկայ բոլոր կանոնների թեմատիկ դասակարգուած ներկայացումն է: Ֆրանսերէն զուգադիր թարգմանութեամբ եւ համապատասխան տիտղոսներով ու ենթավերնագրերով տրուած են Ե.-ԺԱ. դարերում միջնադարեան Հայաստանում ստեղծուած բոլոր այն կանոնները, որոնք ներառուել են «Կանոնագիրք Հայոց»-ում: Համաբարբառը նախատեսուած է Հայոց Եկեղեցու կանոնական իրաւունքի, աստուածաբանութեան, հայ միջնադարեան իրաւունքի ոլորտների մասնագէտների, ինչպէս նաեւ Հայ եկեղեցական իրաւունքով հետաքրքրուողների լայն շրջանակի համար:

L'Ordonnement du Livre des canons arméniens propose une classification thématique des canons présents dans les deux volumes (I et II) de l'édition critique du corpus intitulé *Livre des canons arméniens*. L'ouvrage donne le texte en arménien classique accompagné en regard d'une traduction française de la totalité des canons – composés dans l'Arménie médiévale entre le Ve et le XIe siècle – qui ont été intégrés dans le *Livre des canons arméniens*. L'ensemble de ces canons ont été minutieusement distribués dans le cadre d'une classification thématique. Le présent travail s'adresse aux spécialistes du droit canonique et de la théologie de l'Église arménienne, mais aussi à tous ceux qui s'intéressent aux diverses branches du droit médiéval et plus généralement aux autres périodes du droit ecclésiastique arménien.

ՀՏԴ 27:348
ԳՄԴ 86.37+67.4

Տպագրում է մեկենասութեամբ «ՍԱՐԳԻՍ ԳԱՐԻԷԼԵԱՆ» ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ
Impression réalisée grâce au mécénat du FONDS "SARKIS GABRIELIAN"

ISBN 978-9939-59-245-9

© Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2020
© Saint-Siège d'Etchmiadzin, 2020

ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ
ՀԱՅՈՑ
ORDONNANCEMENT DU LIVRE
DES CANONS ARMÉNIENS

Ի քսանամեկի գահակալութեանն
Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգնի Երկրորդի,
Կաթողիկոսի եւ Ծայրագոյն Պատրիարքի Ամենայն
Հայոց

À l'occasion du 20e anniversaire de l'intronisation
de Sa Sainteté Karékine II,
Patriarche Suprême et Catholikos de tous les Arméniens

Բովանդակութիւն

Table des matières

Համառոտագրութիւնք	7	Abréviations
Կանոնների աղիւսակ	9	Table des canons
Ներածութիւն	20/21	Prolégomènes
Ա. Հայ կանոնական մտքի «Չորս տարեդանակները»	26/27	I. Les «quatre saisons» du droit canonique arménien
1. Գարնան շեմին: Շահապիվանի կանոնախումբը (Ե. դար)		1. Un printemps fragile: le <i>Corpus de Šahapivan</i> (V ^e siècle)
2. Տօթ ամառ: Յովհաննէս Մայրագոմեցու ժողովածուն (Է. դար)	28/29	2. Un été incandescent: le recueil de Yovhannēs Mayragomec‘i (VII ^e siècle)
3. Աշնանահաս: Ս. Յովհաննէս Օձնեցու «Կանոնագիրք Հայոց»-ը (Ը. դար)	36/37	3. Un automne mature: le <i>Kanonagirk‘ Hayoc‘</i> de Yovhannēs Awj nec‘i (VIII ^e siècle)
4. Ձմռան մթնշաղին: ԿՀ-ի վերջնական խմբագրումը (Ժ.-ԺԱ. դդ.)	40/41	4. Un hiver crépusculaire: la finalisation du <i>Kanonagirk‘ Hayoc‘</i> (X ^e -XI ^e siècles)
Բ. Գիրն ու հոգին	40/41	II. L’esprit et la lettre
Կանոնների համաբարբառ	54/55	Ordonnancement des canons

Համառոտագրութիւնք – Abréviations

Կանոնագիրք Յայոց I – *Kanonagirk 'Hayoc' I*

ԿԱՌ – Կանոնք Առաքելական – գլուխք IԴ.	CAP – <i>Canons apostoliques</i> – 34 canons (1)
ԵԱԿ – Կանոնք Առաքելական ի ձեռն Կղեմայ – գլուխք ԶԵ.	CCL – <i>Canons apostoliques rédigés par Clément</i> – 85 canons (2)
ՀԱՅ – Կանոնք Յարցն հետեւողաց – գլուխք ԻԷ.	CPC – <i>Canons des Pères continuateurs</i> – 27 canons (3)
ՆԻԿ – Կանոնք Նիկիայ մեծ ժողովոյն – գլուխք Ի.	NIC – <i>Canons du grand concile de Nicée</i> – 20 canons (4)
ԱՆԿ – Կանոնք Անկիւրեայ – գլուխք Ի.	ACY – <i>Canons <du concile> d'Ancyre</i> – 20 canons (5)
ԿԵՍ – Կանոնք Կեսարեայ – գլուխք Ժ.	CES – <i>Canons <du concile> de Césarée</i> – 10 canons (6)
ՆԷԿ – Կանոնք Նեո-Կեսարեայ – գլուխք Ի.	NEO – <i>Canons <du concile> de Néocésarée</i> – 20 canons (7)
ԳԱՆ – Կանոնք Գանգրայ – գլուխք ԻԳ.	GNG – <i>Canons <du concile> de Gangres</i> – 23 canons (8)
ԱՆՏ – Կանոնք Անտիոքայ – գլուխք ԻԵ.	ATC – <i>Canons <du concile> d'Antioche</i> – 25 canons (9)
ԼԱԻ – Կանոնք Ղաւոդիկեայ – գլուխք ԾԵ.	LAO – <i>Canons <du concile> de Laodicée</i> – 55 canons (10)
ԳՐԻ – Կանոնք սրբոյն Գրիգորի – գլուխք Լ.	GLI – <i>Canons de saint Grigor <Lusaworič></i> – 30 canons (11)
ՍԱՐ – Կանոնք Սարդիկեայ – գլուխք ԻԱ.	SAQ – <i>Canons <du concile> de Sardique</i> – 21 canons (12)
ԿՍՊ – Կանոնք Կոստանդնուպալսի – գլուխք Գ.	CTP – <i>Canons <du concile> de Constantinople</i> – 3 canons (13)
ԵՓՍ – Կանոնք Եփեսոսի ժողովոյն – գլուխք Զ.	EPH – <i>Canons du concile d'Éphèse</i> – 6 canons (14)
ՀԱԹ – Կանոնք Աթանասի՝ Յարցմունք – գլուխք ԶԸ.	QCA – <i>Questions canoniques d'Athanase <d'Alexandrie></i> – 88 canons (15)
ԲԱԿ – Կանոնք Բասղի Կեսարացոյ – գլուխք ԾԱ.	BAC – <i>Canons de Basile de Césarée</i> – 51 canons (16)
ՍԱՊ – Կանոնք սրբոյն Սահակայ – գլուխք ԾԵ.	SPT – <i>Canons de saint Sahak <Part'ew></i> – 55 canons (17)
ՇԱՅ – Կանոնք Շահապիվանի Յայոց – գլուխք Ի.	SHV – <i>Canons des Arméniens <synode> de Šahapivan</i> – 20 canons (18)
ԹՍՎ – Կանոնք Սեւանտեայ՝ թուղթ – գլուխք ԺԴ.	SEW – <i>Lettre canonique de Sewantos</i> – 14 canons (19)
ՆԵՆ – Կանոնք Ներսիսի եւ Ներշապիոյ – գլուխք ԼԷ.	NEN – <i>Canons de Nersēs et Neršapuh</i> – 37 canons (20)
ՅՍՏ – Կանոնք Յովհաննու Մանդակունոյ – գլուխք Թ.	YMD – <i>Canons de Yovhannēs Mandakuni</i> – 9 <11> canons (21)
ԱԲՄ – Կանոնք Աբրահամու Մամիկոնոյ – գլուխք Գ.	AMK – <i>Canons d'Abraham Mamikonean</i> – 3 canons (22)

ԿՎՍ - Կանոնք Սահակայ վերջնոյ - գլուխք ԺԵ.	CDS - <i>Canons du dernier Sahak</i> - 15 canons (23)
ՅԻԱ - Կանոնք Յովհաննու Իմաստասիրի - գլուխք ԼԲ.	YAP - <i>Canons de Yovhannēs le Philosophe <Awjnec i></i> - 32 canons (24)

Կանոնագիրք Հայոց II - *Kanonagirk 'Hayoc' II*

ՍԻՈ - Կանոնք Սիոնի Հայոց կաթողիկոսի - գլուխք ԻԲ.	SIO - <i>Canons de Sion catholicos d'Arménie</i> - 22 canons (25)
ԹԱՏ - Կանոնք առաքելոյն Թադէոսի - գլուխք ԼԳ.	THD - <i>Canons de l'apôtre Thaddée</i> - 33 canons (26)
ՓԻԻ - Կանոնք առաքելոյն Փիլիպպոսի - գլուխք Ը.	PHI - <i>Canons de l'apôtre Philippe</i> - 8 canons (27)
ԿԵԱ - Կանոնք Անտիոքայ երկրորդ - գլուխք Թ.	SCA - <i>Seconds canons d'Antioche</i> - 9 canons (28)
ԵՓՐ - Կանոնք Եփրեմի Խորին Ասորոյ - գլուխք Ը.	SEP - <i>Canons d'Éphrem de Célé-Syrie</i> - 8 canons (29)
ԿԻԻ - Կանոնք Կիւրղի Աղեքսանդրացոյ - գլուխք Ե.	CYR - <i>Canons de Cyrille d'Alexandrie</i> - 5 canons (30)
ԳՏԵ - Կանոնք Եպիփանու Կիպրացոյ - գլուխք Ե.	CSE - <i>Canons d'Épiphrane de Chypre <Écrit canonique></i> - 5 canons (31)
ԵՂԻ - Կանոնք Եղիշէի վարդապետի - գլուխք Ա.	ELI - <i>Canons du vardapet Elišē</i> - 1 canon (32)
ԽԺԱ - Կանոնք Անտիոքայ երրորդ - գլուխք Ա.	PFA - <i>Seconds canons d'Antioche <Profession de foi du concile d'Antioche></i> - 1 canon (33)
ԿԵՆ - Կանոնք Նիկիայ երկրորդ - գլուխք ԵԺԴ.	SCN - <i>Seconds canons de Nicée</i> - 114 canons (34)
ՎԱԶ - Կանոնք Վաչագանայ Աղուանից - գլուխք ԻԱ.	RVG - <i>Canons de Vač'agan <roi> des Atuank' - 21 canons (35)</i>
ԲԳԿ - Կանոնք Բասղի պէսպէս ախտից - գլուխք ՄՅԲ.	ECB - <i>Canons de Basile <de Césarée> sur les divers vices <Écrit canonique></i> - 272 canons (36)
ԳԱՍ - Կանոնք Աստուածաբանի - գլուխք Լ.	GNT - <i>Canons du Théologien <Grégoire de Nazianze></i> - 30 canons (37)
ԴՍԺ - Կանոնք Դենայ սուրբ ժողովոյն - գլուխք ԺԲ.	DUN - <i>Canons du saint synode de Duin</i> - 12 canons (38)
ՄԱԿ - Կանոնք Մակարայ Երուսաղէմի հայրապետի - գլուխք Թ.	MCJ - <i>Canons de Macaire patriarche de Jérusalem</i> - 9 canons (39)
ՍԳԱ - Կանոնք Սահակայ Հայոց կաթողիկոսի - գլուխք Ա.	ECT - <i>Canons de Sahak catholicos d'Arménie <Écrit sur la tradition></i> - 1 canon (40)
ՄԲԿ - Կանոնք Յովհաննու Մանդակունոյ - գլուխք Ա.	PYM - <i>Canons de Yovhannēs Mandakuni <Parole canonique></i> - 1 canon (41)
ԿՐՆ - Կանոնք սուրբ ժողովոյն Կարնոյ - գլուխք Թ.	KAR - <i>Canons du saint synode de Karin</i> - 9 canons (42)
ՍԿՆ - Կանոնք սրբոյն Ներսիսի Գ-րդ - գլուխք ԽԳ.	NPT - <i>Canons de saint Nersēs <Part'ew></i> - 43 canons (43)
ԿԿՍ - Կանոնք Յովհաննու Մանդակունոյ - գլուխք Է.	CYM - <i>Canons de Yovhannēs Mandakuni <Patriarche d'Arménie></i> - 7 canons (44)
ԴԻԱ - Կանոնք սրբոյն Դիոնիսիոսի - գլուխք Ա.	DAT - <i>Canons de Saint Denys <d'Athènes></i> - 1 canon (45)

ԵՊԿ - Կանոնք Եպիփանու Կիպրացւոյ - գլուխք Գ.	CEC - <i>Canons d'Épiphané de Chypre</i> - 3 canons (46)
ՅԵԵ - Կանոնք Յովհաննու Երուսաղէմացւոյ - գլուխք Ա.	JEJ - <i>Canons de Jean de Jérusalem</i> - 1 canon (47)
ՀԻՊ - Կանոնք Հիպոլիտայ սրբոյ - գլուխք Ա.	HYP - <i>Canons de saint Hippolyte</i> - 1 canon (48)
ՆՅԵ - Կանոնք Նեկտառեայ Յռոմայ - գլուխք Ա.	NEC - <i>Canons de Nectaire de Rome</i> - 1 canon (49)
ՄԵԼ - Կանոնք Մեղիտոնի եպիսկոպոսի - գլուխք Ա.	MLT - <i>Canons de l'évêque Méliton</i> - 1 canon (50)
ՍԱՄ - Կանոնք Աթանասի - գլուխք Ա.	PAG - <i>Canons d'Athanase <d'Alexandrie></i> - 1 canon (51)
ՍԲՆ - Կանոնք սրբոյն Սեբերիանոսի - գլուխք Ա.	SVN - <i>Canons de saint Sévérianos</i> - 1 canon (52)
ՍԿՏ - Կանոնք Սոկրատայ - գլուխք Ա.	SOC - <i>Canons de Socrate <de Constantinople></i> - 1 canon (53)
ՍԴԱ - Կանոնք Դիոնիսի Արիպագացւոյ - գլուխք Ա.	SDA - <i>Canons de Denys l'Aréopagite</i> - 1 canon (54)
ՄԱՆ - Կանոնք Մանուէղի - գլուխք Ա.	MNL - <i>Canons de Manuël</i> - 1 canon (55)
ԿՂՅ - Կանոնք Կղեմայ Յռոմայ եպիսկոպոսի - գլուխք Ա.	CER - <i>Canons de Clément évêque de Rome</i> - 1 canon (56)
ԿՈՉ - Տեառն Յովհաննու Մանդակունւոյ ի կոչումն ապաշխարութեան՝ տունք ԸԻՄ.	APR - <i>Appel au repentir du Seigneur Yovhannēs Mandakuni</i> - 140 strophes (57)

ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ԱՂԻԲԱԿ - TABLE DES CANONS

ՏԻՏՂՈՍ Ա. ԵԿԵՂԵՑԻՆ - TITRE I. L'ÉGLISE

I. Եկեղեցւոյ իշխանութիւն - I. Le gouvernement de l'Église

1. Եկեղեցւոյ նուիրապետութիւն եւ կազմակերպութիւն - 1. La hiérarchie et l'organisation de l'Église

Ա. Կաթողիկոսը - A. Le catholicos

1. Միապետութիւն: Եկեղեցւոյ գլուխը -	
1. La monarchie: le chef de l'Église	54/55
2. Ժողովականութիւն: Եպիսկոպոսներ -	
2. La collégialité: les évêques	72/73

Բ. Պատշաճ կառավարում - B. Le bon gouvernement

1. Եկեղեցւոյ կազմակերպութիւն -	
1. L'organisation ecclésiastique	78/79
2. Նուիրապետական փոխյարաբերութիւններ -	
2. Les rapports au sein de la hiérarchie	98/99
3. Աշխարհական-հոգեւորական յարաբերութիւններ -	
3. Les rapports clercs-laïcs.....	106/107

Գ. Կանոնական տարածք - C. Les circonscriptions ecclésiastiques 122/123

2. Եկեղեցական դառնալու պայմաններ - 2. Les conditions d'accès à la cléricature

Ձեռնադրութեան ծէս - Le rituel d'ordination

Ա. Ձեռնադրութեան պայմաններ - A. Les modalités de l'ordination

1. Եպիսկոպոս - 1. L'évêque.....	138/139
2. Քահանայ, սարկաւազ եւ դպիր -	
2. Le prêtre, le diacre et le clerc mineur.....	144/145
3. Նորադարձի ձեռնադրութիւն -	
3. L'ordination du néophyte	148/149
4. Հերետիկոսութիւնից դարձածների ձեռնադրութիւն -	
4. L'ordination des hérétiques repentis.....	152/153

5. Կոչումն ձեռնադրության (երդմնագանցություն, ակամայ ձեռնադրություն) –
 5. La vocation de l'ordination (Le parjure, l'ordination forcée) 158/159

Բ. Անձնական պայմաններ – B. Les conditions personnelles

1. Ընդհանուր – 1. Généralités

- ա. Որակ եւ թերություններ –
 a. Les qualités et les défauts 158/159
 բ. Մեղաւորներ եւ չարագործներ –
 b. Les pécheurs et les malfaiteurs 160/161
 գ. Ժառանգականություն եւ կաշառակերություն –
 c. L'hérédité et la corruption 164/165

2. Չանցառություններ եւ մարմնական թերություններ –

2. Les transgressions et les défauts corporels

ա. Թեկնածուի վարք –

a. Les mœurs du candidat

- Կուսությունիւ նւիրողի պանցառում եւ խախտում –
La transgression et la rupture du vœu de virginité 188/189
 Ծնացող, պոռնիկ –
Adultère et fornicateur 190/191
 Պոռնկությունից կամ կրկնամուսնությունից ծնուած պաւակ –
Les enfants adultérins ou nés d'un remariage 190/191
 Անարժան կին առնելու արգելք –
L'interdiction d'épouser une femme indigne 192-193
 Վանական դառնալու համար կնոջից ամուսնալուծուելու արգելք –
L'interdiction de divorcer pour devenir moine 192/193
 Ծնացող կնոջ հետ կենակցություն –
Demeurer avec une femme adultère 192/193
 Երկրորդ ամուսնություն –
Les secondes nocces 192/193
 Անասնասէր եւ միասեռական –
Les zoophiles et les homosexuels 194/195
 Գիշտություն եւ սեռային մոլություն –
La masturbation et les déviations sexuelles 194/195

բ. Մարմին եւ արտաքին տեսք –

b. L'apparence corporelle et extérieure

- Հաշմանդամություն – *L'impotence* 194/195
 Ներքինիություն – *La castration* 196/197
 Դիւահար – *La possession démoniaque* 196/197

գ. Հասարակական կարգավիճակ – c. La condition sociale

- Տարիք – *L'âge* 198/199
 Ծառաններ – *Les serviteurs* 198/199

<i>Օտարներ – Les étrangers</i>	198/199
<i>Չինուորներ – Les soldats</i>	200/201

3. Հոգեւոր վիճակ – 3. La dimension spirituelle

ա. Հաւատք – a. La foi.....	202/203
<i>Անորոշ հաւատացեալներ – Les fidèles incertains dans la foi</i>	202/203
<i>Ուրացողներ – Les apostats</i>	202/203
բ. Տգիտութիւն եւ գիտութիւն – b. L’ignorance et le savoir	206/207
գ. Գինեմոլութիւն – c. L’ivrognerie	212/213

3. Եկեղեցականի տիպար – 3. Le modèle clérical

Ա. Ընդհանուր – A. Généralités

1. Որակ եւ թերութիւն – 1. Les qualités et les défauts

ա. Եկեղեցական – a. Les clercs.....	214/215
բ. Վանական – b. Les moines.....	216/217

2. Մեղք եւ չարութիւն – 2. Péchés et actes malfaisants.....

Բ. «Մի սպանաներ» – B. «Tu ne tueras point»	224/225
--	---------

Գ. «Մի գողանար» – C. «Tu ne voleras point».....	226/227
---	---------

Դ. «Մի շնար» – D. «Ne commets point l’adultère»

1. Շնութիւն եւ պոռնկութիւն – 1. L’adultère et la fornication	228/229
2. Զահանայի շնացող կին – 2. La femme adultère du prêtre	234/235
3. Տան մէջ բնակուող կին եւ սպասուհի –	
3. Les femmes et les servantes résidant dans la maison du clerc	236/237
4. Կանանց հետ լողանալու արգելք –	
4. L’interdiction de se baigner avec des femmes	236/237
5. Զահանայի ընտանիք – 5. La famille du prêtre	236/237
6. Անասնապիղծ եւ արուամոլ – 6. La zoophilie et l’homosexualité.	238/239
7. Երազախաբութիւն – 7. Les pollutions nocturnes.....	240/241

Ե. Մարմին – E. Le corps

1. Տարիք – 1. L’âge.....	240/241
2. Ներքինի – 2. Les eunuques.....	240/241
3. Մարմնական տկարութիւն – 3. Les faiblesses corporelles	242/243
4. Դիւահարութիւն – 4. La possession.....	244/245

Զ. Ընչասիրութիւն – F. L’amour des biens

1. Տոկոս եւ վաշխ – 1. L’usure et le prêt à intérêt.....	244/245
2. Ագահութիւն եւ ընչաբաղցութիւն – 2. L’avarice et la cupidité	246/247
3. Աշխարհական գործեր եւ հոգսեր –	
3. Les activités et les occupations séculières.....	254/255

**Է. Ժուժկալութիւն եւ զգուշաւորութիւն –
G. La retenue et la réserve**

Ը. Պաշտամունք եւ գիտութիւն – H. Le culte et le savoir

1. Տգիտութիւն – 1. L'ignorance 260/2261
2. Ծուլութիւն, անփութութիւն – 2. La paresse, la négligence..... 266/267

Թ. Աւետարանական մեղմութիւն եւ ներողամտութիւն –

I. La douceur évangélique et l'indulgence

1. Կռուասէր, բարկացկոտ – 1. Le querelleur, le colérique 272/273
2. Ոխապահութիւն եւ վրէժխնդրութիւն –
2. Le rancunier et le revanchard..... 274/275

Ժ. Խոնարհութիւն – J. L'humilité

1. Չզետ – 1. Le vêtement ecclésiastique..... 276/275
2. Համեստութիւն – 2. La modestie 280/281
3. Ստախոս եւ բամբասող – 3. Le menteur et le calomniateur 284/285
4. Երդմնագանցութիւն – 4. Le parjure..... 284/285

Ի. Իշխանութիւն եւ պարտականութիւն – K. Pouvoir et devoir . 288/289

II. Եկեղեցւոյ իշխանութեան գործադրման միջոցները –

II. Les moyens d'action du gouvernement de l'Église

1. Գոյք – 1. Les biens

«Գոյքն Աստուծուն է» – «Les biens appartiennent à Dieu»..... 296/297

Ա. Գոյքի գոյացման միջոցներ – A. Les sources du patrimoine ecclésiastique

1. Երախայրիք – 1. Les prémices 298/299
2. Ագապ եւ մատաղ – 2. L'agape et le *matal* 312/313
3. Տասանորդ – 3. La dîme 324/325
4. Կամաւոր նուիրատւութիւններ – 4. Les donations..... 328/329

Բ. Ունեցուածքի կառավարում – B. La gestion du patrimoine... 336/337

Գ. Ապահարկում – C. L'immunité fiscale..... 348/349

Դ. Հոգեւոր դասի եկամուտների բաշխում –

D. La répartition des revenus au sein du clergé 354/355

Ե. «Աղբատների կողոպտիչ» – E. «L'assassin des pauvres» 362/363

2. Արդարութիւն – 2. La justice

Ընդհանուր – Généralités 372/373

Ա. Եկեղեցական դատաստան – A. La juridiction ecclésiastique 380/381

Բ. Դատավարութիւն – B. Le procès

1. Եկեղեցական առանձնաշնորհ – 1. Le privilège du for	382/383
2. Վկայութիւն – 2. Le témoignage.....	384/385
3. Խոստովանութիւն – 3. L'aveu.....	396/397

**Գ. Պատիժներ եւ գործադրութիւն –
C. Les sanctions et leur portée**

1. Վճռագիր – 1. Le jugement	402/403
2. Երկրորդ դատ եւ վճռագրի վերատեսութիւն – 2. L'appel du jugement et le second procès.....	408/409
3. Արգելք հաղորդութեան – 3. L'interdiction de communier	412/413
4. «Լուծեալ ի քահանայութենէ գործէ իբրեւ զքահանայ» – 4. «Le prêtre déposé qui continue d'exercer la prêtrise»	420/421

III. Ծէւ – III. Le rituel**1. Վկայ եւ նահատակ – 1. Martyrs et athlètes du Christ****Ա. Վկայութեան պայմաններ –**

A. «Comment devient-on martyr ?» .....

Բ. Վկաների նասունքների վաւերականութիւն –

B. L'authenticité des reliques des martyrs .....

Գ. Վկաների յիշատակի տօնախմբութիւն –

C. La commémoraison des martyrs .....

2. Պաշտամունք – 2. Le culte**Ա. Շարժական եւ անշարժ ծիսական ինչքեր եւ պարագաներ –****A. Les objets et les biens culturels meubles et immeubles**

1. Վանքեր, եկեղեցիներ եւ Ս. Սեղաններ – 1. Les monastères, les églises et les saints autels.....	432/433
2. Ծիսական պարագաներ – 2. Les objets culturels	442/443
ա. Իւղեր – a. Les huiles	442/443
բ. Սուրբ Խաչ – b. La sainte Croix.....	446/447

Բ. «Կանոն աղօթելոյ եւ կանոն հաւատալոյ» –**B. Les prières et la foi canonique**

1. Հաւատամք եւ Աստուածաշնչի կանոն – 1. Le canon du credo et de la Bible	448/449
ա. Հաւատամք – a. Le credo	448/449
բ. Աստուածաշնչի կանոն – b. Le canon de la Bible.....	450/451
2. Աղօթք – 2. Les prières.....	452/453

Գ. Պատարագ եւ Ս. Հաղորդութիւն –**C. La Liturgie et la sainte Communion**

1. Քահանայական իշխանութիւն – 1. Le monopole sacerdotal	468/469
2. Ծիսակատարութեան վայր – 2. Les lieux de culte.....	472/473
3. Ծիսակատարութեան ժամանակ – 3. Les temps du culte	472/473

4. Նիւթ. հաց եւ զինի - 4. Les espèces eucharistiques	476/477
5. Սեղան եւ աւազան Ս. Մկրտութեան - 5. L'Autel et le bassin du saint Baptême.....	482/483
6. Ս. Հաղորդութիւն եւ խորհուրդներ. արգելանքներ եւ արգելառիթներ - 6. Les interdictions et le refus de la sainte Eucharistie et de la Communion.....	484/485
7. Թոշակ կամ վերջին Հաղորդութիւն - 7. Le Viatique ou dernière Communion.....	502/503
Դ. Տօներ եւ տօնախմբութիւն - D. Les solennités et leur célébration	
1. Տօնական օրեր - 1. Les jours de solennité	516/517
ա. Չատկի թուական եւ տօնախմբութիւն - a. La date et la célébration de Pâques	516/517
բ. Ծնունդ եւ Յայտնութիւն - b. La Nativité et l'Épiphanie	522/523
գ. Այլ տօներ եւ տօնախմբութիւններ - c. Les autres solennités et célébrations.....	530/531
դ. Կիրակի՝ օր Յարութեան - d. Le dimanche, jour de la Résurrection	536/537
2. Պահք - 2. Les jeûnes.....	542/543
3. Այլ աւանդոյթներ եւ սովորութիւններ - 3. Les autres traditions et coutumes	558/559
Ե. Ս. Մկրտութիւն - E. Le saint Baptême.....	
2. Պիղծ եւ մաքուր կերակուր - F. Les aliments purs et impurs...	584/585

ՏԻՏՂՈՍ Բ. ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ - TITRE 2. LA SOCIÉTÉ

I. «Կատարեալ քրիստոնէայ» - I. «Le bon chrétien»

1. Մեղքեր - 1. Les péchés	598/599
2. «Մի սպանաներ» - 2. «Tu ne tueras point»	
Ա. Անձնասպանութիւն - A. Le suicide	604/605
Բ. Մարդասպանութիւն - B. L'homicide	606/607
3. «Մի գողանար» - 3. «Tu ne voleras point»	
Ա. Գողութիւն - A. Le vol.....	628/629
Բ. Գերեզմանի կողոպուտ եւ դիակապտութիւն - B. Le pillage de tombe et la violation de sépulture.....	632/633
Գ. Ունեցուածքին հասցուած վնաս (այգի, արջառ, հունձք) - C. Les déprédations causées aux biens (vigne, bétail, récoltes)	632/633
4. «Մի շնար» - 4. «Ne commets point l'adultère» Ընդհանուր - Généralités.	636/637

Ա. Շնուլթիւն, պոռնկութիւն, կանանց հետ լողանալու արգելանք - A. La fornication, l'adultère et l'interdiction de se baigner avec des femmes.....	636/637
Բ. Անասնապիղծ եւ արուագէտ - B. La zoophilie et l'homosexualité.....	650/651
Գ. Երազախարութիւն եւ գիշութիւն - C. Les pollutions nocturnes et la masturbation.....	658/659
Դ. Դաշտան, ամսական - D. Les menstruations, les règles.....	660/661
5. Այլ մեղքեր - 5. Les autres péchés	
Ա. Երդում. երդմնագանց եւ հայհոյիչ - A. Le serment, le parjure et les blasphémateurs.....	660/661
Բ. Աւետարանական մեղմութեան եւ ներողամտութեան պահանջ - B. La douceur évangélique et le devoir d'indulgence.....	666/667
Գ. Խոնարհութիւն - C. L'humilité	668/669
Դ. Ժուժկալութիւն եւ զգուշաւորութիւն - D. La retenue et la réserve	668/669
Ե. Աշխատասիրութիւն եւ գիտութիւն - E. L'amour du travail et le savoir.....	672/673
Զ. Ընչասիրութիւն - F. L'amour des biens.....	672/673

II. Ամուսնութիւն եւ ընտանիք - II. Le mariage et la famille

Ընդհանուր - Généralités	678/679
1. Պսակադրութիւն (ընթացք եւ կազմութիւն) - 1. Le «couronnement du mariage (formation et conclusion)»	
Ա. Նշանատուութիւն - A. Les fiançailles.....	678/679
Բ. Ս. Պսակ եւ հարսանեկան տօնախմբութիւն - B. La sainte Couronne du mariage et la célébration des noces.....	684/685
Գ. Բռնադատութիւն եւ առեւանգում - C. La contrainte et le rapt..	690/691
Դ. Եկեղեցականների ամուսնութիւն - D. Le mariage des clercs	694/695
2. Արգելանք եւ արգելադրութիւն - 2. Les empêchements et les interdictions	
Ա. Ընտանեկան կապ - A. Les liens de parenté.....	698/699
1. Խնամութիւն - 1. La consanguinité	698/699
2. Ազգակցական կապ - 2. Les liens d'affinité.....	704/705
Բ. Հաւատ եւ դաւանանք - B. Foi et confession.....	712/713
1. Կրօնական տարբերութիւն - 1. <i>Disparitas cultus</i>	712/713
2. Կուսութեան ուխտ եւ խոստում - 2. Vœu et promesse de virginité	714/715
Գ. Կանոնական ընդունելի պայմաններ - C. Les conditions personnelles canoniques.....	718/719
1. Տարիք եւ ազատ ընտրութիւն - 1. L'âge et le libre consentement.....	718/719
2. Հիւանդութիւն եւ մարմնական պակասութիւն - 2. La maladie et les infirmités corporelles	724/725
Դ. Այլ պայմաններ - D. Les autres conditions.....	724/725

3. Ս. Պսակի անվաւերականութեան պայմաններ եւ լուծում -	
3. Les modalités de l'invalidité de la sainte Couronne du mariage et le divorce.....	726/727
4. Երկրորդ կամ աւելի ամուսնութիւն -	
4. Les secondes ou multiples nocces	744/745
5. Հաս-չհաս միութիւն.	
5. Ամուսնական անընդունելի կարգավիճակներ -	
Les unions licites-illicites. Les situations maritales prohibées	760/761
Ա. Հարճութիւն - A. Le concubinage	760/761
Բ. Բազմամուսնութիւն - B. La polygamie.....	760/761
6. Ծնողներ եւ ժառանգներ - 6. Les parents et l'héritage	
Ա. Երեխայ եւ ծնողներ - A. L'enfant et les parents.....	762/763
Բ. Որդեգրութիւն եւ ժառանգութիւն -	
B. L'adoption et la succession.....	766/76

III. Յուղարկաւորութիւն եւ կարգ թաղման - III. Les funérailles et les modalités d'inhumation

1. Անընդունելի յուղարկաւորութիւն -	
1. Les funérailles prohibées.....	768/769
2. Մահ եւ քրիստոնեայ -	
2. Le chrétien face à la mort	772/773
3. Յուղարկաւորութեան արգելադրութիւն -	
3. Les privations de funérailles	778/779

IV. «Չարի տիրապետութիւն» եւ քրիստոնեայ - IV. Le chrétien face à «l'emprise du Malin»

1. Կախարդութիւն, դիւթութիւն եւն -	
1. La sorcellerie, la divination, etc.....	784/785
2. Դիւսահարութիւն - 2. La possession démoniaque	794/795

ՏԻՏՂՈՍ Գ. «ԱՐՏԱՔԻՆՔ» - TITRE 3. LES «EXTÉRIEURS»

I. Հերձուածողութիւն - I. Les hérésies

1. Քննութիւն - 1. Décryptage

Ա. Հերետիկոսութեան արմատներ - A. Les racines de l'hérésie.....	804/805
Բ. Պայքար - B. La lutte <contre l'hérésie>	812/813
Գ. Հերձուածողների հետ ամուսնութեան արգելանք -	
C. L'interdiction de mariage avec les hérétiques	814/815

Դ. Յերձուածողների հետ աղօթելու եւ հաղորդուելու արգելանք -	
D. L'interdiction de prier et de communier avec les hérétiques	814/815
Ե. Թերահաւատների վկայութիւն ոչ ընդունիլ -	
E. Ne pas recevoir les témoignages des gens de peu de foi	816/817
Չ. Յերձուածողների մկրտութիւն - F. Le baptême des hérétiques ..	816/817
Է. Դարձ առ ուղղափառ հաւատ - G. Le retour à l'orthodoxie.....	818/819

2. «Եղծ աղանդոց» - 2. «Contre les sectes»

Ա. Ուղղափառութիւն եւ չարափառութիւն -	
A. Orthodoxie et hétérodoxie.....	824/825
Բ. Եւստաթեացիք եւ ճգնակեցուրեան եւ վանականութեան ծայրայեղ դրսեւորումներ -	
B. Les eustathiens, l'anachorèse et les pratiques monastiques extrémistes.....	832/833
1. Ընդհանրութիւններ - 1. Généralités.....	832/833
2. Թիւր վերաբերմունք եկեղեցու եւ եկեղեցական տօների նկատմամբ -	
2. Les comportements déviants envers l'Église et les solennités ecclésiastiques	834/835
3. Արհամարհական վերաբերմունք անուսնացեալ քահանայի նկատմամբ -	
3. Les comportements méprisants envers les prêtres mariés.....	836/837
4. Արհամարհական վերաբերմունք անուսնութեան նկատմամբ -	
4. Les comportements méprisants envers le mariage.....	838/839
5. Ծնող-զաւակ յարաբերութիւն - 5. Les rapports parents-enfant	838/839
6. Տէր-ստրուկ յարաբերութիւն - 6. Les rapports maître-esclave	840/841
7. Ցուցադրական կեցուածք զգեստի եւ արտաքին տեսքի փոփոխութեամբ -	
7. L'inversion ostentatoire des tenues vestimentaires et des apparences extérieures masculines et féminines.....	840/841
8. Ցուցադրական եւ արհամարհական վերաբերմունք կերակուրի նկատմամբ -	
8. L'attitude ouvertement méprisante envers certains aliments....	840/841
Գ. Արտեմոն - C. Artémon.....	842/843
Դ. Մանի - D. Mani	848/849
Ե. Արիոս - E. Arius	848/849
Չ. Հոգեմարտներ (աղանդ Մակեդոնի) -	
F. Les pneumatomaques (la secte de Macédonius).....	850/851
Է. Նեստորական եւ Քաղկեդոնական -	
G. Les dyophysites et les chalcédoniens	852/853
Ը. Մծիկ - H. Les <i>mctnēs</i>	854/855

II. Անհաւատներ - II. Les infidèles

1. Ուրացող եւ անաւրէն - 1. Les apostats et les mécréants	862/863
2. Հեթանոս եւ Մոզ - 2. Les païens et les zoroastriens	880/881
3. Հրեայ - 3. Les juifs	898/899

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

*Ամեն ասեմ ձեզ, մինչչեւ անցեն երկինք եւ երկիր,
յովտ մի որ նշանախեց մի է՝ ոչ անցե յօրինացն եւ ի մարգարեից
մինչեւ ամենայն եղիցի*
Մատթ. Ե. 18

Ա. ՀԱՅ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՄՏՔԻ «ՉՈՐՍ ՏԱՐԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ»

Հայ կանոնական իրաւունքը կարելի է բնութագրել իբրեւ քառասային մի աշխարհ: Հայ հին եւ միջնադարեան գրականութեան ոչ մի ուրիշ ժանրում այդչափ կեղծուած հեղինակային գրութիւններ չեն ստեղծուել, որքան կանոնական իրաւունքի ոլորտում: Այս առումով կարելոր նշանակութիւն ունի «Կանոնագիրք Հայոց»-ը (այսուհետ՝ ԿՀ)՝ Հայոց եկեղեցու պաշտօնական առաջին կանոնական ժողովածուն, որի հեղինակն է Ս. Յովհաննէս Գ. Օձնեցի կաթողիկոսը (այլուստ յայտնի նաեւ *Իմաստասէր* մականունով, 717-728 թթ.): Կանոնական առաջին այս ժողովածուն ներառում է 24 խմբերի մէջ բաշխուած 705 կանոններ, որոնց յետագայում՝ ընդհուպ մինչեւ ԺԱ. դ., աւելացել են եւս 33 խմբեր՝ 626 կանոններով: Ընդհանուր հաշուով՝ 57 խմբերի մէջ ամփոփուած շուրջ 1331 կանոններ:

Բայցեւ պետք է անմիջապէս խուսափել ժամանակագրական անհամապատասխանութիւնների (anachronismes) վրայ կենտրոնանալուց: Նախնեաց պատկերացրած «կեղծ հեղինակ» հասկացութիւնն զգալիորէն տարբեր է այդ մասին մեր ունեցած արդի գաղափարից: «Կեղծ հեղինակը» կամ «կեղծարարը» յաճախ կարող էր այդ քայլին գնալ նաեւ ազնիւ մղումով՝ ոչ թէ խաբելու կամ եղծելու, այլ իր երկն անցեալի պատուելի ու սուրբ անձանց անուան շնորհիւ աւելի արժեքաւոր դարձնելու նպատակով: Բայց, ինչպէս ասում են, ամեն բան ունի իր գինը, եւ նմանատիպ ձեռնարկները կարող էին նաեւ (ինչպէս կտեսնենք իր տեղում) նպաստել, չնայած խմբագրի անհամապատասխան կարգավիճակին, իրականից աւելի բարձր կանոնական-օրէնսդրական արժեքի տարածմանը:

Ինչպէս արդէն նշել էինք ԿՀ-ի պատմաբնական ուսումնասիրութեանը նուիրուած մեր մենագրութեան մէջ¹, Իմաստասէր կաթողիկոսի երկը, նախքան ԺԱ. դարում վերջնականապէս ձեւաւորուելը, ենթարկուել է իրենց ձեւով ու բովանդակութեամբ բացարձակապէս տարբեր (Է. եւ Ը. դարերում) խմբագրում-յաւելումների, որոնք էլ մեծապէս ազդել են ԿՀ-ի ներկայիս կառուցուածքի վրայ²: Այսպիսով, ԿՀ-ի համար մենք ունենք չորս խմբագրական շրջան՝ տարուայ չորս եղանակների նման, որոնք էլ հիմք են տալիս խօսելու Հայ եկեղեցական իրաւունքի զարգացման մասին Է.-ԺԱ. դարերում: Այնուամենայնիւ, պայմանականօրէն «չորս եղանակներ» արտայայտութեան գործածութիւնը լուսաբանման կարիք ունի:

Քրիստոսի խօսքի համաձայն՝ «Տուք զկայսերն կայսեր, եւ զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ» (Մատթ. ԻԲ. 21; Մարկ. ԺԲ. 13-17; Դուկ. Ի. 25) եւ, որ աւելի կարելոր է մեզ համար այստեղ՝ «արքայութիւն իմ չէ աստի» (Յովհ. ԺԸ. 36),- քրիստոնէական աւանդութիւնը սոյն

¹ **A. Mardirossian, Le Livre des canons arméniens de Yovhannēs Awjnec'i (Kanonagirk' Hayoc'). Église, droit et société en Arménie du IVe au VIIIe siècle**, Louvain, 2004 (ստորև՝ *Le Livre*): Մեր օրերում հրատարակուած առաւել կամ պակաս համոզիչ փաստարկների համար, որոնք դիտարկում են առաւելապէս բանասիրական լոյսի ներքոյ, տե՛ս **Գ. Յարութիւնեան**, Յովհաննէս Օձնեցի՝ «Կանոնագիրք Հայոց»-ի խմբագիր, «Վեմ» համահայկական հանդէս, 2. (Ժ.Բ) տարի, թիւ 2 (46), 2014, էջ 145-152; **Ն. Վարդանեան**, «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածոյի կազմաւորումը եւ զարգացման պատմութիւնը, թեկնածուական ատենախօսութիւն, ԵՊՀ, Երեւան, 2015::

² Տե՛ս անդ:

PROLÉGOMÈNES

«Car je vous dis en vérité, que le ciel et la terre ne passeront point, que tout ce qui est dans la loi ne soit accompli parfaitement jusqu'à un seul iota et à un seul point»

(Mt 5, 18).

I. LES «QUATRE SAISONS» DU DROIT CANONIQUE ARMÉNIEN

Le droit canonique arménien est incontestablement le royaume du faux. Aucun autre genre au sein de la riche littérature arménienne antique et médiévale ne recèle un si grand nombre de pseudépigraphes. L'œuvre centrale est ici constituée par le *Kanonagirk' Hayoc'*¹, premier corpus officiel de l'Église arménienne composé par le catholicos Yovhannēs III Awjnec'i (717-728) surnommé le «Philosophe» (*Imastasēr*) qui comprend 705 canons répartis en 24 groupes. Par la suite, 33 autres groupes incluant 626 canons seront insérés en plusieurs étapes jusqu'à la fin du XIe siècle. Au total, pas moins de 1331 canons distribués au sein de 57 groupes.

Mais évitons immédiatement l'écueil de l'anachronisme : l'appréhension du faux que possédaient les contemporains divergent profondément de celle qui est actuellement la nôtre. Le faussaire pouvait avoir la conviction, parfois sincère, non seulement de ne pas être un truqueur, mais bien plus de faire œuvre pieuse en restituant les propos ou la pensée des hommes vénérables qu'il convoquait dans ses créations. Mais tout ayant un prix, de tels textes permettaient aussi d'octroyer un surcroît de légitimité à l'action ou aux opinions de leur rédacteur.

Dans la continuité d'un précédent ouvrage consacré à l'examen historico-juridique du *KH* de Yovhannēs Awjnec'i, nous postulons que l'œuvre du catholicos-philosophe avant d'être progressivement augmentée jusqu'à la fin du XIe siècle, a été précédée par deux autres compilations de nature et de volume extrêmement différentes l'une de l'autre – datant respectivement du Ve et du VIIe siècle – auxquelles elle est largement redevable². Ainsi, quatre temps forts, quatre périodes, «quatre saisons» marqués pour chacun d'entre eux par la rédaction d'un nouveau recueil canonique, scandent l'évolution du droit ecclésiastique arménien entre le Ve et le XIe siècle. Mais l'évocation de ces « quatre saisons » nécessite au préalable un bref propos liminaire.

Le Christ a dit «Rendez à César ce qui est à César et à Dieu ce qui est à Dieu», mais aussi, et peut-être surtout, «Mon Royaume n'est pas de ce monde»³. La tradition chrétienne en a déduit

¹ «*Livre des canons arméniens* », ci-après *KH*.

² **A. Mardirossian**, *Le Livre des canons arméniens de Yovhannēs Awjnec'i (Kanonagirk' Hayoc')*. Église, droit et société en Arménie du IVe au VIIIe siècle, Louvain, 2004 (désormais *Le Livre*). Parmi les travaux récents – plus ou moins convaincants – qui examinent ce corpus principalement sous un angle philologique et peu juridique, voir **G. A. Harut'yunyan**, «La composition du 'Kanonagirk' Hayoc'' de Yovhannēs Ōjnec'i», *Hamahaykakan Handēs* 46 (2014), p. 145-152 ; **N. Vardanyan**, *Histoire de la formation et de l'évolution de la compilation du 'Kanonagirk' Hayoc''*, thèse de doctorat d'histoire, Université d'État d'Érévan, 2015 (tous deux en arménien).

³ Respectivement Mt 22, 21 ; Mc 12, 13-17 ; Lc 20, 25 et Jn 18, 36.

պատգամների հիման վրայ զարգացրել է այն մտնեցումը, որ հոգեւորն ու աշխարհիկը եւ դրանց հետ կապուած օրէնսդրական բոլոր ձեռնարկումները չեն կարող նոյնացուել: Բայց սա նաեւ չի նշանակում, որ այս երկու ոլորտները դուրս են Աստուծոյ իշխանութիւնից: Այդ ժամանակից սկսած, ի տարբերութիւն յունահռոմէական բազմաստուածութեան, յուդայականութեան, զրադաշտականութեան եւ ակելի ուշ նաեւ իսլամի՝ քրիստոնէութիւնն առաջադրում է բոլորովին նոր ու յեղափոխական մի գաղափար՝ չնայած քրիստոնէական բոլոր հասարակութիւնների համար էլ բացարձակ հիմք էր կրօնը, այս դէպքում՝ ամէն բանի լրումը՝ Աւետարանը: Աւելին, տուեալ քրիստոնէական հասարակութեան քաղաքական, իրաւաբանական, համակարգային եւ հասարակական կազմակերպումը կարծես փոխուում էր՝ կախուած վերոնշեալ մօտեցման՝ իբրեւ ուղղափառ հաւատ ընկալելու աստիճանից¹:

* * *

Դ. դարի սկզբին, Տրդատ Գ. (Դ.) Մեծ թագաւորի կողմից քրիստոնէութիւնը պետական կրօն հռչակելուց յետոյ Հայոց թագաւորութիւնը², ինչպէս քրիստոնէութիւնն ընդունած բոլոր հասարակութիւնները, աստիճանաբար որդեգրում է երկու իշխանութիւնների՝ հոգեւոր ու աշխարհիկ՝ Եկեղեցի եւ Պետութիւն տարբերակումը, չնայած արդէն մէկ դար անց՝ 428 թ., թուլացած Արշակունեաց պետութիւնը կործանուելու էր Սասանեան Պարսկաստանի կողմից: 884-ին Հայոց թագաւորութիւնը կրկին վերականգնուեց՝ ի դէմս արդէն հզօրացած Բագրատունեաց հարստութեան, բայց այն դեռ այդքան հզօր չէր եւ անընդհատ սասանում էր կենտրոնախոյս նախարարական տների եւ Բիւզանդական կայսրութեան տիրակալների հարուածներից: Այս երկու, շատ յաճախ իրար հետ դաշնակցող ուժերի գործունէութեան արդիւնքում, յատկապէս 1000 թ. Բիւզանդական Բարսեղ Բ. Մակեդոնացի կայսեր արշաւանքներից յետոյ, ի վերջոյ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը նոյնպէս դադարեց գոյութիւն ունենալուց մի քանի տասնամյակ անց:

Յետեւաբար, գոյակցում էին աստիճանաբար երկու իշխանութիւն եւ երկու իրաւունք: Եկեղեցին, արդէն բնականաբար իր պահանջներից ելնելով, ստեղծում էր սեփական իրաւունքը, իսկ վերջինս էլ կամայ թէ ակամայ փոխյարաբերութեան մէջ էր տեղում առկայ աշխարհիկ-պետական իրաւունքի հետ: Հայաստանում խօսքը մասնաւորապէս «օրէնքի» մասին է՝ անտիկ շրջանից կիրառուող, բացառապէս բանաւոր սովորութեանական իրաւունք, որը բնորոշ էր երեք՝ համապատասխանաբար գոյատեւող դասակարգերում էլ առկայ մեծ նահապետական գերդաստանի շուրջ կառուցուած հեթանոսական հասարակութեանը: Երեք դասակարգերն էին՝ իշխան կամ նախարար, ազատներ ու ռամիկներ եւ շինականներ: Այս հասարակարգը ոչ միայն չփոխուեց պետութեան մէջ պաշտօնապէս զրադաշտականութեանը փոխարինելու եկած քրիստոնէութեամբ, այլ դեռ ակելին՝ առկայ հասարակարգը տարածուեց Եկեղեցու վրայ՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ջանքերով եւ Ս. Տրդատի օժանդակութեամբ³:

Օրէնքի կողքին հազիւ նշմարելի էր կանոնական իրաւունքը. վերջինս իբրեւ բացառապէս գրաւոր իրողութիւն՝ դրանով իսկ աննկատ էր մնում՝ հայոց այբուբենի ու գրաւոր համակարգի բացակայութեան պատճառով: Կանոնական իրաւունքը, հետեւաբար, արագօրէն զարգացաւ ու հասարակական չափանիշ դարձաւ միայն Ե. դարի սկզբից՝ 405 թ., Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից ազգային այբուբենն ստեղծելուց յետոյ: Այդ շրջանից սկսած կանոնական ակադեմիայի իսկապէս զարգացաւ մեծ արագութեամբ. շուրջ կէս հազարամեակի ընթացքում Հայոց եկեղեցին, հակառակ պատմական բազմաթիւ դժուարութիւնների ու խոչընդոտների, ստեղծեց պատկառելի թուով կանոնախմբեր: Օտար տիրապետութիւն-

¹ Այս մասին տե՛ս նաեւ ստորեւ էջ 31-37:

² Տե՛ս **G. Dédéyan**, *Histoire du peuple arménien* (dir.), Toulouse, 2007, էջ 161 շրնկ.:

³ Տե՛ս **J.-P. Mahé**, «Norme écrite et droit coutumier en Arménie du Ve au XIIIe siècle », *Travaux et mémoires* 13 (2000), էջ 683-705 (ստորեւ՝ *Norme*).

que le spirituel et le temporel, ainsi que leurs ensembles normatifs respectifs ne doivent pas se confondre. Mais cela ne signifie aucunement que les deux sphères ne restent pas, l'une comme l'autre, *in fine* sous le pouvoir de Dieu. Dès lors si contrairement au polythéisme grec ou romain, au judaïsme, au zoroastrisme ou plus tard à l'islam, le christianisme propose une distinction nouvelle et révolutionnaire, il n'en demeure pas moins que toutes les sociétés chrétiennes possèdent également pour fondement absolu la religion, sachant que l'Évangile représente la norme ultime de toute chose. Bien plus, l'organisation politique, juridique, institutionnelle ou sociale d'une société chrétienne donnée semble varier en fonction de la doctrine que celle-ci adopte comme orthodoxie¹.

* * *

Après sa conversion officielle au christianisme par Trdat (III) IV le Grand au début du IVe siècle, le royaume d'Arménie – comme toutes les sociétés régies par cette religion² – va progressivement abriter la distinction entre deux pouvoirs – l'Église et l'État –, même si dès 428, la fragile monarchie arsacide sera abolie par les Perses sassanides. La royauté sera certes restaurée en 884 au profit du prestigieux clan Bagratuni, mais il s'agira alors d'un pouvoir encore plus faible que le précédent, soumis, sur le plan extérieur, à l'influence antinomique des empires byzantins et arabes, et subissant, sur le plan intérieur, les menées centrifuges des grandes familles dynastiques toujours avides d'autonomie. Leurs incessantes intrigues conjuguées à l'éphémère reconquête byzantine réalisée principalement par Basile II le Macédonien autour de l'an mille finiront par entraîner la chute définitive de cette royauté quelques décennies plus tard.

Deux pouvoirs donc désormais, mais aussi, dès lors, deux droits, car partout, logiquement, l'Église ébauche une législation propre qui cohabitera de façon plus ou moins harmonieuse avec le droit séculier déjà en place. En Arménie, il s'agit de l'*awrēn-k'*, l'antique norme coutumière exclusivement orale qui s'applique dans le cadre d'une société *gentilice* articulée autour de la grande famille élargie (*gerdastan*) présente dans les trois classes existantes, à savoir les princes (*išxan*) ou dynastes (*naxarar*), les nobles (*azat*) et les non nobles (*ramik* ou *šinakan*). Non seulement ce système sociétal ne va guère être modifié par la conversion du pays au christianisme qui remplace le zoroastrisme officiellement prôné par le pouvoir, mais, bien plus, il va immédiatement s'étendre à l'Église fondée par Grigor l'Illuminateur avec l'appui du roi Trdat IV³.

Aux côtés de l'*awrēn-k'*, le droit canon – qui constitue une loi écrite – émerge très timidement au cours du IVe siècle en raison d'un handicap majeur : l'absence d'une écriture proprement arménienne. La nouvelle norme et, plus généralement, le christianisme ne seront en mesure de se développer massivement qu'après l'invention de l'alphabet national vers 405 par le moine Maštoc'.

À partir de là, la norme canonique va connaître un intense développement et, durant plus d'un demi-millénaire, l'Église arménienne va forger un nombre considérable de lois dans un contexte presque toujours conflictuel. Plus encore que les pressions exercées périodiquement par les puissances étrangères tutélaires (Byzance, Perse, Califat), c'est l'affrontement entre les différents cou-

¹ Voir *infra*, p. 31-37.

² Voir G. Dédéyan, *Histoire du peuple arménien* (dir.), Toulouse, 2007, p. 161 sq.

³ J.-P. Mahé, «Norme écrite et droit coutumier en Arménie du Ve au XIIIe siècle », *Travaux et mémoires* 13 (2000), p. 683-705 (désormais *Norme*).

ների առկայությանը զուգահեռ (Բիւզանդական կայսրութիւն, Սասանեան տէրութիւն եւ Արաբական խալիֆայութիւն) եկեղեցական իրաւունքի ձեւաւորման վրայ իրենց նկատելի ազդեցութիւնը թողեցին նաեւ դաւանական ամենատարբեր հոսանքները՝ քաղկեդոնականութիւն, կիւրեղեան միաբնակութիւն, ծայրայեղ միաբնակներ եւ երկաբնակներ:

* * *

ԿՅ-ում առկայ կանոնագիտական հարուստ նիւթը մեր օրերում լոյս է տեսել բանասէր Վ. Յակոբեանի՝ երկար տարիների տքնաջան աշխատանքի արդիւնքում՝ կոթողային ու գիտաքննական երկատոր հրատարակութեամբ¹: Առաջին հատորում ընդգրկուած է Ս. Յովհաննէս Օձնեցու կազմած կանոնագիրքը, երկրորդում՝ յետագայ դարերում աւելացուած կանոնախմբերը: Հմուտ բանասէրը, իր աշխատութեան շրջանակներում անելով որոշ բացառութիւններ, ուսումնասիրել է շուրջ 200 արժէքաւոր ձեռագրեր, որոնցից նրա՝ հիմք հանդիսացող հնագոյն ՄՄ Հ^մ 1098 (Նոր Ձուղայ) գրչագիրն է: ԿՅ-ի քննական այս հրատարակութիւնն ըստ այսմ յենւում է Ա. հատորի համար՝ 48, իսկ Բ. հատորի համար՝ 50 գրչագրերի վրայ, որոնք համապատասխանաբար թուագրուում են 1098 թուականից մինչեւ ԺԹ. դար ընկած ժամանակահատուածով²: Սակայն Վ. Յակոբեանը համեմատական կարգով նաեւ ներկայացրել է ՄՄ-ի 12 այլ ձեռագրեր, որոնց բովանդակութիւնը տարբեր է քննական հրատարակութեան մէջ եղածից: «Երկրորդական» այս ձեռագրախմբում կան 6 գրչագրեր՝ ԿՅ-ի համառօտ տարբերակով, մնացած 6-ում ամենանշանակալին Հ^մ 659-ն է (1368 թ., գրիչ՝ Մաղաքիայ), որը որոշ տեղիներում արտացոլում է ԿՅ-ի հնագոյն բնագիրը³:

ԿՅ-ի ձեռագրական աւանդոյթը բաւական բարդ է ու խճողուած: Ըստ էութեան, գոյութիւն ունեն ԿՅ-ի երկու խմբագրութիւններ: Առաջինը (Ա.), որը յենւում է Ս. Յովհաննէս Օձնեցու կողմից հաւաքագրուած 24 կանոնախմբերի վրայ, ներառում է նաեւ Ժ. եւ ԺԱ. դարավերջերին աւելացուած 40 եւ 57 կանոնախմբեր⁴: Երկրորդ խմբագրութիւնը (Բ.) ծագում է Ա.-ից. ստեղծուել է ճիշտ այն ժամանակ, երբ ԿՅ-ն արդէն ունէր 40 կանոնախումբ, բայցեւ ներկայացնում է կանոնախմբերի բաշխուածութեան տարբեր համակարգ եւ յետագայ դարերում նոյնպէս ենթարկուել է լրամշակման ու խմբագրման: Այն նախապէս ունէր 65 կանոնախումբ, ԺԵ. դ.՝ արդէն 78, իսկ ԺԸ. դարասկզբին՝ 99 կանոնախումբ: Այնուամենայնիւ, ԺԱ. դարից յետոյ աւելացուած այս կանոնախմբերն ընդհանուր առմամբ չունեն իրաւական որեւէ կարգավիճակ եւ չեն կազմում ԿՅ-ի տրամաբանական շարունակութիւնը⁵:

Բնականաբար, Վ. Յակոբեանի հրատարակած քննական բնագիրը յենւում է Ա. խմբագրութեան վրայ: Անշուշտ, վերջինս այլեւս չի ներկայացնում նախնական՝ այսօր այլեւս գոյութիւն չունեցող Ս. Յովհաննէս Օձնեցու կազմած բնագիրը: Մեր ձեռքի տակ է միայն Ժ.-ԺԱ. դդ. կատարուած յաւելումներով մի բնագիր: Բարեբախտաբար, որոշ յղումների ու տեղիների հիման վրայ կարելի է ենթադրել, որ իմաստասէր կաթողիկոսի երկը մեզ է հասել հիմնականում լաւ պահպանուած վիճակում⁶: Չնայած այս առումով անհրաժեշտ է հարցին մօտենալ մեծ զգուշութեամբ եւ վերապահումով. հէնց վերջինս է այն լաւագոյն միջոցը, որի համաձայն կարելի է դիտարկել հայ կանոնախմբերի զարգացման «չորս տարեդանակները»:

¹ Վ. Յակոբեան, Կանոնագիրք Հայոց, Երեւան, հտ. Ա.1964, հտ. Բ. 1971 (ստորել ԿՅ Ա., ԿՅ Բ.): Մի քանի էական տարրեր ու գործօններ մեզ ստիպում են վերապահութեամբ մօտենալու վերջերս հրատարակուած հետաքրքրաշարժ գործերի, մասնաւորապէս Ա. Յակոբեանի աշխատութիւններին, որոնք կասկածի տակ են առնում Վ. Յակոբեանի քննական հրատարակութիւնը:

² Ձեռագրերի նկարագրութեան համար տե՛ս Վ. Յակոբեան, ԿՅ Ա., էջ LIX-LXXX:

³ Տե՛ս համապատասխանաբար Հմր 648, 649, 650, 651, 2964 եւ Հմր 657, 659, 948, 3369, 8459, 9311, Վ. Յակոբեան, ԿՅ Ա., էջ LXXVI-LXXVII, LXXV-LXXVI, LXXVIII-LXXIX:

⁴ Տե՛ս անդ, էջ XXX-XXXVIII, Վ. Յակոբեան, ԿՅ Բ., էջ XV-XLI: ԺԵ.-ԺԸ. դարերում աւելացուել են միայն երեք կանոնախմբեր:

⁵ Տե՛ս Վ. Յակոբեան, ԿՅ Ա., էջ XXXVIII-XXXIX; Նոյնի, ԿՅ Բ., էջ VII-XV, XLIX:

⁶ Տե՛ս անդ, ԿՅ Ա., էջ X-XI:

rants doctrinaux présents dans le pays (miaphysites classiques, chalcédoniens, miaphysites extrémistes, dyophysites) qui préside et modèle l'élaboration de la législation ecclésiastique.

* * *

Cette abondante production canonique, qui est essentiellement préservée dans le *KH*, bénéficie aujourd'hui de la belle édition critique, fruit du colossal travail philologique accompli par V. Hakobyan qui a publié l'ensemble de ces canons en deux volumes¹. Le premier comprend le *KH* de Yovhannēs Awjnec' i, tandis que le second englobe les canons ajoutés ultérieurement. Ainsi, le savant philologue a recensé plus de 200 manuscrits pour *in fine* se limiter, à quelques rares exceptions près – mais parmi celles-ci figure son exemplaire le plus ancien copié à Nor-Ĵuła en 1098 –, aux manuscrits du *Matenadaran*. Son édition critique se fonde précisément sur 48 manuscrits (50 pour le volume II), qui s'étendent donc de 1098 au XIXe siècle².

Mais V. Hakobyan a également employé, à titre comparatif, douze autres manuscrits du *Matenadaran* qui présentent presque toujours un contenu du *KH* nettement différent de celui qui est attesté dans l'édition critique. Parmi ces manuscrits «marginiaux», six comprennent une version abrégée du *KH*, alors que parmi les six restants, le plus stimulant est indiscutablement le n° 659, copié par le scribe Małak' ia en 1368, car il semble en divers endroits refléter un texte plus ancien que celui de l'édition critique³.

La tradition manuscrite du *KH* est complexe : il existe en fait deux recensions du corpus. La première (A), qui se fonde sur le recueil de 24 groupes canoniques compilés par Yovhannēs Awjnec' i, comptera par ajouts successifs 40 groupes à la fin du Xe siècle et 57 groupes un siècle plus tard⁴. La recension B, qui dérive de A et n'apparaît qu'au moment où le *KH* comprend déjà 40 titres, propose une autre distribution des groupes et sera, elle aussi, successivement complétée. Elle contiendra d'abord 65 groupes, puis 78 au XVe siècle, et enfin 99 groupes au début du XVIIe siècle ! Toutefois, ces innombrables titres qui se cumulent après le XIe siècle ne possèdent en général aucun caractère juridique et ne constituent pas à proprement parler une continuation du *KH*⁵.

Sans surprise mais non sans pertinence, l'édition critique de V. Hakobyan s'adosse sur la recension A. Bien entendu, cette dernière ne représente pas le texte initial du *KH* composé par Yovhannēs Awjnec' i, qui aujourd'hui n'existe plus, mais seulement sa version tardive qui comprend les ajouts du Xe et du XIe siècle. Fort heureusement, nombre d'indices suggèrent que, pour l'essentiel, l'œuvre du catholicos-philosophe a été plutôt bien conservée⁶. Même s'il faut ici faire preuve d'une extrême prudence, une telle fidélité constitue un atout pour le traitement des «quatre saisons» des collections canoniques arméniennes.

¹ V. Hakobyan, *Kanonagirk' Hayoc' (Livre des canons arméniens) I-II*, Érévan, 1964, 1971 (désormais *KH I* et *KH II*). Plusieurs éléments de fond nous incitent à rejeter des travaux récents et intéressants – notamment rédigés par A. Hakobyan – qui ont remis en cause l'édition critique de V. Hakobyan.

² Description des manuscrits par V. Hakobyan, *KH I*, p. LIX-LXXV.

³ Respectivement mss n°s 648, 649, 650, 651, 2964, 3562 et mss n°s 657, 659, 948, 3369, 8459, 9311, voir *ibid.*, p. LXXVI-LXXVII, LXXV-LXXVI, LXXVIII-LXXIX.

⁴ *ibid.*, p. XXX-XXXVIII ; *id.*, *KH II*, p. XV-XLI. Seulement trois autres groupes seront ajoutés entre les XVe et XVIIIe siècles.

⁵ *Id.*, *KH I*, p. XXXVIII-XXXIX ; *id.*, *KH II*, p. VII-XV, XLII.

⁶ *ibid.*, p. X-XI.

1. Գարնան շենին. Շահապիվանի կանոնախումբը (Ե. դ.)

Մաշտոցի կողմից հայոց այբուբենի յայտնագործումից շատ չանցած՝ Ե. դարի կեսին, գումարուեց Շահապիվանի ժողովը 444 թ.¹, որի հիմնական նախաձեռնողներն էին Ս. Սահակի եւ Ս. Մաշտոցի՝ յունական կրթութիւն ստացած աշակերտները: Ժողովի ընթացքում, նախարարների ու իշխանների մասնակցութեամբ, աշակերտներն իրենցից մէկին ընտրում են կաթողիկոս՝ դրանով իսկ հիմք դնելով հայ կանոնական մտքին: Շահապիվանի ժողովի հայրերի օրէնսդրական, ինչ-որ իմաստով յեղափոխական նախաձեռնութիւնը բացատրւում է այն սուր, ճգնաժամային իրավիճակով, որը կապուած էր Սասանեան տէրութեան քրիստոնէահալած քաղաքականութեամբ (հանգուցալուծումը տեղի էր ունենալու 451 թ. Աւարայրի ճակատամարտում, որն Էական դերակատարութիւն ունեցաւ յետագայում հայ ինքնութեան ձեւաւորման գործում), ինչպէս նաեւ տարբեր չարափառ շարժումների ամկայութեամբ: Ժողովի ձեւն ու բովանդակութիւնը, յատկապէս պատիժների գործադրման առումով, մասամբ կարելի է նաեւ ընկալել նախկինում Հայաստան բերուած ասորական «Վարդապետութիւն առաքելոց» եւ յունական «Կանոնք Անտիոքայ» կանոնախմբերի ազդեցութեամբ:

Եկեղեցական իրաւունքի առաջին ժողովածուն՝ Անտիոքեան կանոնախումբը, ստեղծուել է Արեւելեան Հռոմեական կայսրութիւնում արիոսական հերետիկոսների, մասնաւորապէս Եւզոյոս եպիսկոպոսի կողմից (կիսարիոսական, ժամանակի Վաղէս կայսեր ընտրած դաւանութեան հետեւորդ) Անտիոքում, 370 թ.: Ողջ Դ. դարի ընթացքում քրիստոնէութիւնը երկպառակած վեճերի համատեքստում ստեղծուելով՝ այս ժողովածուն ներառում էր հինգ ժողովների կանոններ (Անկիւրիայ, Նեոկեսարիայ, Անտիոք, Գանգրայ եւ Լաոդիկէ), որոնք գումարուել էին 314-363/364 թթ.: Թեոդոս Ա. Մեծ կայսեր գահ բարձրանալով՝ ուղղափառ հաւատի հետեւորդները 379 թ. վերջնականապէս յաղթանակ տարան եւ, կիսարիոսականների յիշատակն իսպառ ջնջելու նպատակով, Անտիոքի կանոնախմբի մէջ ներմուծեցին Նիկիայի տիեզերական ժողովի (325 թ.) կանոնները՝ կանխելով նաեւ արիոսական ճամբարի որեւէ ոտնձգութիւն այս հարցում: Քաղկեդոնի ժողովն իր հերթին 451 թ. նուիրագործեց կանոնախումբը՝ այստեղ ներառելով իր կանոնները: Սակայն շուտով, նորանոր կանոնախմբերի ի յայտ գալով, որոնք կանոնաստեղծ հմտութեամբ աւելի բարձրորակ էին, այս կանոնախումբը մատնուեց մոռացութեան²:

Շահապիվանի ժողովական հայրերի կողմից այս կանոնախմբի համախմբումը եւ իրենց կողմից աւելացուած կանոնների ամկայութիւնը ծնունդ տուեցին Հայ եկեղեցու առաջին, ոչ պաշտօնական կանոնախմբին՝ Շահապիվանի կանոններին: Նորոյթը նշանակալից էր, որովհետեւ առաջին անգամ գիտակցուում էր Եկեղեցու օրէնսդրական իշխանութեան եւ սովորութեանական իրաւունքի գերիշխանութեան յարաբերութեան արդիւնքում առաջ եկած *իրաւական երկարմատութիւնը* (dualité juridique): Եթէ այս իմաստով Շահապիվանի ժողովը, Ս. Տրդատի եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի օրինակով, փորձում էր յարմարուել, այնուամենայնիւ, նա պէտք է դատապարտէր նաեւ որոշ օրէնքներ ու աւանդական հաստատութիւններ, որոնք չէին համապատասխանում քրիստոնէութեան հիմնական դրոյթներին: Ժողովը, միեւնոյն ժամանակ, նպատակ ուներ ամրացնելու Եկեղեցու կենտրոնաձիգ կառավարումն ու հեղինակութիւնը: Այս ձեռնարկի յաջողութեան համար անհրաժեշտ էր վերացնել նախաքրիստոնէական ժամանակաշրջանից մնացած եկեղեցական պաշտօնների ժառանգութեան աւանդոյթը եւ սահմանել հաւասար իրաւունքներ քահանայութեան թեկնածուների համար: Նմանատիպ համակարգի կիրառութիւնը հնարաւորութիւն կտար կաթողիկոսին ի մօտոյ վերահսկելու եկեղեցու սպասաւորների եւ, յատկապէս, եպիսկոպոսների պատրաստութիւնը:

Իբրեւ Հայ եկեղեցու իրական «Նիկիական ժողով», յամենայն դէպս կանոնական առու-

¹ Տէ՛ս **Ն. Ակիսեան**, «Շահապիվանի ժողովոյն Կանոնները. հրատար. Հանդերձ ներածութեամբ»-Հանդես ամսօրեայ, (1949) էջ 79-170:

² Տէ՛ս **A. Mardirossian**, *La Collection canonique d'Antioche. Droit et hérésie à travers le premier recueil de législation ecclésiastique (IVe siècle)*, Paris, 2010 (désormais *La Collection*).

1. Un printemps fragile : le *Corpus de Šahapivan* (Ve siècle)

Peu de temps après l'invention de l'alphabet national par le moine Maštoc' au seuil du Ve siècle, le synode de Šahapivan réuni en 444¹ par la frange hellénophile du clergé – menée par les disciples du prestigieux religieux qui en profitèrent pour élire l'un d'eux comme patriarche de leur Église – et des princes constitua le véritable acte fondateur du droit canonique arménien.

Le contexte de crise aiguë, dû à la politique sassanide de déchristianisation de l'Arménie – dont l'acmé sera la bataille d'Awarayr en 451 qui joua un rôle paradigmatique dans la formation de l'identité arménienne – ainsi qu'aux menaces que faisaient peser divers courants hétérodoxes, explique le caractère, pour partie révolutionnaire, de la législation des Pères de Šahapivan. D'une part, le contenu et le ton de celle-ci se distinguaient très nettement – notamment sur le plan des sanctions – des canons d'origine syriaque (*Doctrina des apôtres*) ou grecque (*Collection canonique d'Antioche* ou plus simplement *Collection d'Antioche*) importés précédemment dans le pays.

Première compilation de droit ecclésiastique, la *Collection d'Antioche* a été composée dans l'Empire romain d'Orient par les «hérétiques ariens» et plus précisément par Euzôios, l'évêque homéen – forme d'arianisme modérée, alors soutenue par l'empereur Valens – d'Antioche vers 370. Élaboré dans le contexte brûlant de la «querelle arienne» qui déchire la chrétienté durant tout le IVe siècle, ce «code» comprend les canons de cinq conciles (Ancyre, Néocésarée, Antioche, Gangres et Laodicée) réunis entre 314 et 363/364. Après leur victoire en 379 consécutif à l'avènement de l'empereur Théodose Ier, les orthodoxes s'approprièrent aussitôt la *Collection d'Antioche* – en y insérant les canons du concile œcuménique de Nicée (325) –, afin d'effacer la mémoire des homéens et prévenir toute possibilité de contre-offensive de leur part. Le concile de Chalcédoine (451) consacra le corpus en y ajoutant ses propres canons, mais bientôt, l'apparition de nouvelles collections, supérieures sur le plan technique, le firent tomber dans l'oubli².

Le regroupement, par les Pères de Šahapivan, de l'ensemble de ces textes ajoutés aux dispositions qu'ils composèrent eux-mêmes donna naissance à la première collection canonique – non officielle – de l'Église arménienne : le *Corpus de Šahapivan*. L'innovation était majeure, car pour la première fois, on prit conscience de la dualité juridique qui résultait nécessairement du pouvoir législatif de l'Église et de la persistance de la norme coutumière. Si, dans divers domaines, le synode de Šahapivan – à l'instar de Trdat IV et de Grigor l'Illuminateur – a essayé de s'en accommoder, il dut aussi se résoudre à condamner certaines lois ou institutions traditionnelles qui s'opposaient par trop à leurs visées et plus généralement aux préceptes du christianisme. Dans le même temps, le synode avait pour objectif principal de renforcer la centralisation et l'autorité de l'Église. La réussite de ce projet nécessitait la suppression de l'hérédité des offices ecclésiastiques – pratique héritée de l'époque préchrétienne – en établissant un droit d'accès égal à la cléricature. L'application d'une telle mesure aurait permis au patriarche de contrôler plus étroitement le recrutement des cadres de l'Église et tout particulièrement des évêques.

Véritable concile de Nicée de l'Église arménienne – au moins sur le plan juridique –, le synode

¹ Voir N. Akinean, «Les canons du synode de Šahapivan. Étude littéraire à l'occasion du 1500e anniversaire <du synode>», *Handēs Amsoreay* 63, (1949), p. 79-170 (en arménien).

² A. Mardirossian, *La Collection canonique d'Antioche. Droit et hérésie à travers le premier recueil de législation ecclésiastique (IVe siècle)*, Paris, 2010 (désormais *La Collection*).

մով, Շահապիվանի ժողովն առանձնանում է երկու հիմնական պատճառով: Պատմութեան հեզնանքով՝ այն, իբրեւ ամենահին ժողով, նաեւ մինչեւ օրս ամենանորարարն ու յեղափոխականն է: Եթէ 444 թ. ցանած սերմերն անմիջապէս պտուղ չտուեցին, յատկապէս մինչեւ Չ. դարավերջ ձգուող համեմատաբար խաւար շրջանից յետոյ, ապա Է. դարի առաջին երեք տասնամեակը նշանաւորուեցին հայ կանոնական իրաւունքի ոսկեդարով, որը, անշուշտ, պայմանաւորուած էր նաեւ տարբեր չարափառ հերետիկոսական պարագլուխների ու շարժումների ի յայտ գալով...

Բ. Տօթ ամառ: Յովհաննէս Մայրագոմեցու ժողովածուն (Է. դար)

Կոմիտաս Ա. Աղցեցի կաթողիկոսի ժամանակ (611-615/628) Յովհաննէս Մայրագոմեցի¹ յուլիանական ազդեցիկ վարդապետը (մահ. մօտ. 650 թ.) ստեղծում է ծաւալուն կանոնական մի ժողովածու (այսօր արդէն կորսուած), որի հիմնական նպատակն էր օգնել վերահաստատելու հասարակութիւնն ըստ իր յուլիանական ծայրայեղ վարդապետութեան: Ձեռնարկն ինքնին բաւական նկրտումային էր ու հեռագնայ, քանի որ այս եռանդուն վանականի նպատակն էր, ոչ աւելի ոչ պակաս, միաձուլել Եկեղեցուն ոչ միայն աշխարհիկ իշխանութեանը, այլ նաեւ աշխարհիկ իրաւունքը՝ կանոնականին: Այս առումով պատմական մի փոքրիկ տարաշեղում անհրաժեշտ է՝ հարցի նրբերանգները հասկանալու համար:

Ի սկզբանէ վերապահումով վերաբերուելով Քաղկեդոնի դաւանութեանը՝ Հայ եկեղեցին ըստ էութեան մերժում է այն 553 թ. Դուիւնի ժողովում,² որտեղ Ներսէս Բ. կաթողիկոսն ու մնացած եպիսկոպոսները եպիսկոպոսական աստիճանի են բարձրացնում ասորի ծայրայեղ յուլիանական Աբդիշոյ երէցին: Այս առիթով հայերը որդեգրում են այդ վարդապետութիւնից բխող հաւատամբ ու ծիսական կանոնակարգ՝ միաժամանակ թարգմանելով նաեւ հակաբաղկեդոնական որոշ երկեր: Շուրջ երկու տարի անց՝ 555 թ., Ներսէս Բ.-ն Դուիւնում մի նոր ժողով է գումարում, որը պաշտօնապէս դատապարտում է երկաբնակութիւնը: Այսպիսով հայերն ընտրում են իրենց ուրոյն ճանապարհը՝ բաժանուելով ինչպէս Բիւզանդական քաղկեդոնական, այնպէս էլ Արեւելքի երկաբնակ ու Ասորի սելեւիանոսադաւան եկեղեցիներից³:

Բիւզանդական եկեղեցու հետ խզումը պատմականօրէն կարծես թէ հաստատուում է 572 թուականի իրադարձութիւններով, երբ սպարապետ Վարդան Մամիկոնեանը Կոստանդնուպոլսում հրաժարուում է հաղորդուել յոյների հետ: Եթէ ուժեղ ճնշումներն ազդում են սպարապետի վրայ՝ ընդունելու միութեան առաջին փորձը, նա, այնուամենայնիւ, լիակատար մերժում է ստանում Հայաստանի եկեղեցական ու պետական իշխանութիւնների կողմից: Բիւզանդացիներն ի պատասխան աւելի են ուժեղացնում ճնշումները: Կայսր Մորիկը, ըստ պարսից արքայ Խոսրով Ապրուեզի հետ 591 թ. կնքուած պայմանագրի, որով

¹ Հայ եկեղեցու այս անհամեմատելի կերպարի եւ նրա թողած, հիմնականում կեղծ հեղինակների վերագրուած յայտնի ժառանգութիւնը, որը վերաբերում է ինչպէս եկեղեցական իրաւունքին, այնպէս էլ աստուածաբանութեանը, հովուական-քարոզիսոսական եւ ծիսական ոլորտներին, ներկայումս բացայայտուել է միայն մասամբ, հմմտ. **A. Mardirossian**, *Le Livre*, էջ 255-268; ֆրանսերէն թարգմանութեան համար տե՛ս **Y. Tabakian**, *Les homélies du Catholicoz Hovhan Mandakouni*, Antélias, 2000: Կանոնական բնոյթի երկերից բացի, կարելո՞ր են նաեւ յուլիանական վարդապետի խրատական ճառերը, որոնք վերագրուել են Յովհաննէս Մանդակունի կաթողիկոսին (478-490), հրատ. Վենետիկ, 1860, հմմտ. նաեւ **Կ. Տէր-Սկրտչեան**, «Յովհան Մանդակունի եւ Յովհան Մայրագոմեցի», *Շողակաթ*, 1913, էջ 84-136: Առկայ է նաեւ նրա կենսագրութեանը նուիրուած քիչ թէ շատ ամբողջական, բայց արդէն ժամանակավրէպ մենագրութիւն՝ **Յ. Քէնդերեան**, Յովհան Մայրագոմեցի, Երեւան, 1973:

² Տե՛ս **A. Mardirossian**, «*Religions des pères*»: *le christianisme en Arménie des origines à nos jours*», *Istina* LXI (2016), էջ 145-167, տե՛ս մասն. էջ 151-154:

³ Տե՛ս **J. Meyendorff**, «L'aphthartodocétisme en Arménie: un imbroglio doctrinal et politique», *Revue des études arméniennes* n. s. 23 (1992), էջ 27-37, տե՛ս մասնաւորապէս էջ 28-29. Ընդհանուր քննութեան համար տե՛ս **Ե. Պետրոսեան**, Ներածութիւն Հայ եկեղեցու քրիստոսաբանութեան, Երեւան, 2015, էջ 34-37:

de Šahapivan reste unique pour deux autres raisons. Ironie de l'histoire, il est le plus ancien, mais aussi jusqu'à aujourd'hui, le plus novateur des synodes législatifs arméniens. Si les graines semées en 444 ne germèrent pas immédiatement, après une période relativement obscure s'étendant jusqu'à la fin du VIe siècle, une abondante récolte canonique allait voir le jour. Le premier tiers du VIIe siècle marque incontestablement l'âge d'or du droit canon arménien, mais ce sommet est assurément saturé de capiteux effluves hétérodoxes...

2. Un été incandescent : le recueil de Yovhannēs Mayragomec'i (VIIe siècle)

Sous le pontificat du catholicos Komitas (611/615-628), l'influent *vardapet* julianiste Yovhannēs Mayragomec'i¹ († ca 650) compose un corpus canonique fleuve – aujourd'hui perdu – dont le principal objet était d'aider à l'instauration d'une société qui serait en accord avec sa doctrine miaphysite extrémiste. L'affaire était grave car l'ambition de cet énergique religieux ne constituait rien de moins qu'une tentative unique dans l'histoire de la chrétienté : la confusion au profit de l'Église, non seulement des pouvoirs temporel et spirituel, mais plus encore des droits canon et séculier ! Un bref retour en arrière est ici impératif afin de comprendre «comment on en est arrivé là».

D'emblée méfiante envers *le credo* chalcédonien, l'Église arménienne va le rejeter *de facto* à l'occasion du synode de Duin de 553 où le catholicos Nersēs II entouré de ses évêques procède avec éclat à la consécration épiscopale du prêtre syrien miaphysite radical ou julianiste Abdišoy. Les Arméniens adoptèrent à cette occasion une profession de foi et des usages liturgiques reflétant cette doctrine², non sans traduire dans leur langue divers écrits anti-chalcédoniens. Peu après, Nersēs II convoque à Duin en 555 un second synode qui condamne officiellement les dyophysites. Les Arméniens empruntent ainsi une voie singulière en se séparant aussi bien de l'Église byzantine chalcédonienne, de l'Église d'Orient dyophysite, que des Syriens sévériens³.

La rupture avec l'Église byzantine paraît être confirmée dès 572, lorsque le *sparapet* Vardan Mamikonean refusa la communion à Constantinople. Si de fortes pressions exercées sur place finirent par le convaincre d'accepter un premier essai de conciliation, il fut fermement désavoué par les autorités ecclésiastiques et séculières restées en Arménie. En retour, les Byzantins accrurent leur pression et, bientôt, l'empereur Maurice à la faveur du traité de 591 signé avec le roi des rois Khousrō II Abharvêz – lui octroyant la quasi-totalité de la Persarménie – installa dans le pays un anti-catholicos – Yovhannēs Bagaranc'i – qui imposa le chalcédonisme dans toutes les églises arméniennes⁴. Il en découla un grave schisme, qui ne prit fin qu'en 610/611, quand les Perses

¹ Sur cette figure inclassable de l'Église arménienne et sa colossale œuvre de faussaire – qui s'étend aussi bien au droit qu'à la théologie, la pastorale, l'homilétique et la liturgie – dont seule une partie a été à ce jour décryptée, voir **A. Mardirossian**, *Le Livre*, p. 255-268. En dehors des textes canoniques, les *Parénèses* (*Xrat varuc'*) – faussement attribuées au patriarche Yovhannēs Mandakuni (478-490) – constituent l'une des créations les plus importantes du docteur julianiste, édition Venise, 1860 ; traduction française par **Y. Tabakian**, *Les homélies du Catholicos Hovhan Mandakouni*, Antélias, 2000. Voir aussi **K. Tēr Mkrtč'ean**, «Yovhan Mandakuni et Yovhan Mayragomec'i», *Šotakat*, 1913, p. 84-136, et la biographie de **H. M. K'enderyan**, *Hovhan Mayragomec'i*, Érévan, 1973, commode mais quelque peu dépassée (tous deux en arménien).

² Voir **A. Mardirossian**, «'Religions des pères' : le christianisme en Arménie des origines à nos jours», *Istina* LXI (2016), p. 145-167, ici p. 151-154.

³ **J. Meyendorff**, «L'aphthartodocétisme en Arménie : un imbroglio doctrinal et politique», *Revue des études arméniennes* n. s. 23 (1992), p. 27-37, ici p. 28-29. Pour une vue d'ensemble, voir **E. Petrosyan**, *Introduction à la christologie de l'Église arménienne*, Érévan, 2015, p. 34-37 (en arménien).

⁴ **K. Maksoudian**, *Chosen of God. The Election of the Catholicos of all Armenians from the Fourth Cen-*

վերջինս Մորիկին էր գիշում Հայաստանի 4/5 մասը, Հայաստանում հաստատում է հակաթոռ կաթողիկոսութիւն՝ Յովհաննէս Բագարանցի գահակալով եւ պարտադրում տարածել քաղկեդոնականութիւնը երկրով մէկ¹: Առաջանում է մի նոր հերձուած, որը վերանում է միայն 610-611 թթ., երբ յաղթանակած պարսիկները վերացնում են քիւզանդացիների հաստատած հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը: Բայց շուրջ 20 տարի տեւած այս բաժանում-հերձուածը, աւելի երկպառակելով հայ եկեղեցականութեանը, սրեց նաեւ Կովկասի միւս եկեղեցիների՝ արդէն բաժանման եզրին գտնուող՝ առանց այդ էլ լարուած իրավիճակը: Այդպիսով՝ այն եկեղեցիները, որոնք անցեալում Հայոց եկեղեցու հետ միութեան մէջ էին, բաժանուեցին: 608-609 թթ. տեղի ունեցաւ Վրաց եկեղեցու բաժանումը, եւ վերջինս պաշտօնապէս ընդունեց Քաղկեդոնի ժողովի դաւանանքը²:

Մորիկ կայսեր բռնի ու կոպիտ կրօնական քաղաքականութեան արդիւնքում Հայոց եկեղեցուն հասցուած խորը վիրաւորանքն անմիջապէս օգտագործուեց հմուտ դիւանագետ, պարսից արքայից արքայ Խոսրով Բ.-ի կողմից: Վերջինս վերատեսութեան ենթարկեց քրիստոնեաների հանդէպ Սասանեանների աւանդական վերաբերմունքն իր կայսրութեան սահմաններում՝ պաշտպանելով ոչ թէ երկարնակներին, այլ կիւրեղեան միաբնակութեան կողմնակիցներին: Այս քաղաքականութիւնն սկսեց կիրառուել ոչ միայն Պարսկահայաստանում. Սասանեաններն աւելի մեծ տեղ սկսեցին տալ միաբնակութեան վարդապետութեան ծայրայեղ դրսեւորումներին (վառ ներկայացուցիչներից մէկն էր Յովհան Մայրազումեցին)՝ փորձելով աւելի խորացնել հայերի ու քիւզանդացիների դաւանական բաժանումը:

Պարսից նոր քաղաքականութիւնը շատ շուտով տուեց իր պտուղները: Հաւանաբար Տիգրանում 615 թ. տեղի ունեցած մի ժողովից յետոյ, որին մասնակցել էր նաեւ Կոմիտաս Ա. Աղցեցի կաթողիկոսը, քաղկեդոնական ճամբարին կրկին յարած Աղուանքի ու Սիւնիքի եկեղեցիները նորից ընդունեցին Հայոց եկեղեցու հոգեւոր գերիշխանութիւնը³: Այնուամենայնիւ, բացայայտօրէն պայքարելով քաղկեդոնականութեան դէմ՝ Կոմիտաս Ա.-ն կարծես աւելի հաւասարակշիռ միաբնակ-կիւրեղեան վարդապետութեան կողմնակից էր եւ, հաւանաբար, իր մշտական հսկողութեան տակ էր պահում Մայրազումեցուն ու նրա հետեւորդներին, որոնք յուլիանական դիրքորոշման համոզուած ջատագովներ էին: Կաթողիկոսը, ըմբոստ վարդապետին իր մերձակայքում պահելով իբրեւ խորհրդական, փորձում էր դրանով չէզոքացնել նրան՝ թոյլ տալով վերջինիս ստեղծել ինքնուրոյն եւ թարգմանական երկեր եւ ակնարկելով կաթողիկոսական գահին նրա հաւանական յաջորդականութեան մասին⁴:

Յովհաննէս Մայրազումեցին զարգացրել էր միաբնադաւան վարդապետութեան մի տեսութիւն, որը յենուում էր Քրիստոսի մարմնի անապականութեան (ընդ որում՝ անապական նաեւ Յարութիւնից առաջ, յուն.՝ *aphtarsia*) ուսմունքի վրայ: Քրիստոսաբանական նրա մօտեցումը շատ նման էր ծայրայեղ միաբնակութեանը՝ չնայած, մեր ձեռքի տակ առկայ տեղեկութիւններից ելնելով, այսօր այլեւս դժուար է պնդել, որ Մայրազումեցու հետեւորդները մերժում էին Բանն Աստուծոյ մարդեղացման մէջ մարդկային ցանկացած դրսեւորում⁵: Այնուամենայնիւ, անորոշութիւնն այս հարցում առկայ է, չնայած, միւս կողմից, հնարաւոր է նաեւ, որ Է.-Թ. դդ. հայ հեղինակների տրամադրած հատուկտոր տեղեկութիւնները, որոնք, ի դէպ, Մայրազումեցու կատաղի թշնամիներն էին, կարող են երեւութականութեանը բնորոշ ինչ-ինչ գծեր գտնելու առիթ տալ: Ընդ որում, աւելի ուշ շրջանի սկզբնաղբիւրները, որոնք փորձում էին արդարացնել Մայրազումեցուն, յենուում էին այն

¹ Տե՛ս **K. Maksoudian**, *Chosen of God. The Election of the Catholicos of all Armenians from the Fourth Century to the Present*, New York, 1995, էջ 24.

² Տե՛ս **N. Garsoïan**, *L'Église arménienne et le grand schisme d'Orient*, Louvain, 1999.

³ Տե՛ս **B. Flusin**, *Saint Anastase le Perse et l'histoire de la Palestine au début du VIIe siècle*, Paris, 1992, II,, էջ 115-116.

⁴ Տե՛ս **J.-P. Mahé**, «L'Église arménienne de 615 à 1066 », *Histoire du christianisme, IV. Évêques, moines et empereurs (610-1054)*, Paris, 1993, էջ 465-466.

⁵ Տե՛ս Կնիք հաւատոյ, 1974:

victorieux des Byzantins supprimèrent le pouvoir de l'anti-catholico. Mais cette césure de vingt ans, en plus de diviser le clergé arménien, aggrava la sécession des marches frontières et des autres Églises du Caucase, autrefois unies à l'Arménie, et vers 608/609 se produisit la rupture définitive avec les Géorgiens et le rejet *de jure* de Chalcédoine¹.

Le véritable traumatisme provoqué au sein de l'Église arménienne par la politique religieuse brutale menée par Maurice allait être exploitée par l'habile roi des rois Khourô II qui modifia la position traditionnelle des Sassanides vis-à-vis des chrétiens de son empire en soutenant non plus les dyophysites, mais les miaphysites. Non seulement la même politique fut appliquée en Persarménie, mais désormais, les Sassanides paraissent avoir encouragé les formes radicales de miaphysisme – dont Yovhannēs Mayragomec'ï représentait la figure de proue – dans le pays afin d'accroître la séparation confessionnelle entre les Arméniens et les Byzantins.

Rapidement, la nouvelle politique perse porta ses fruits et probablement à la suite d'un synode tenu à Ctésiphon vers 615, auquel Komitas Ier prit part, les Églises d'Ałuank' et de Siwnik' qui s'étaient à nouveau ralliées à Chalcédoine furent contraintes de regagner le giron de l'Église arménienne². Mais, tout en luttant ouvertement contre le chalcédonisme, Komitas Ier, qui paraît être un miaphysite modéré, devait plus discrètement contrôler Mayragomec'ï et les siens qui militaient en faveur du julianisme. Le catholicos estima habile de retenir l'impétueux *vardapet* près de lui, comme conseiller, et crut pouvoir le neutraliser en le laissant composer ou traduire divers écrits, tout en lui faisant miroiter sa succession³.

Yovhannēs Mayragomec'ï a développé une forme de miaphysisme julianiste dont la dimension sotériologique s'appuie sur la doctrine de l'*aphtharsia* («incorruptibilité») de la chair du Christ incarné antérieurement à Sa résurrection. Cette christologie voisinait avec le monophysisme, sans que l'on puisse, à ce stade de nos connaissances, déclarer avec certitude que le courant de Mayragomec'ï niait toute présence d'humanité au sein du Verbe⁴. Ici, l'incertitude demeure, et certes il est probable que les bribes d'informations que nous rapportent les auteurs arméniens des VIIe-IXe siècles qui lui sont farouchement opposés surévaluent plus ou moins le caractère «hérétique» de son *credo*, notamment s'agissant de l'accusation d'aphthartodocétisme. D'ailleurs, les sources plus tardives qui tentent quelque peu de le réhabiliter insistent sur le fait que ce serait plutôt son disciple

---

tury to the Present, New York, 1995, p. 24.

¹ N. Garsoïan, *L'Église arménienne et le grand schisme d'Orient*, Louvain, 1999.

² B. Flusin, *Saint Anastase le Perse et l'histoire de la Palestine au début du VIIe siècle*, Paris, 1992, II, p. 115-116.

³ J.-P. Mahé, «L'Église arménienne de 615 à 1066 », *Histoire du christianisme, IV. Évêques, moines et empereurs (610-1054)*, Paris 1993, p. 465-466.

⁴ *Knik' hawatoy... yawurs Komitas Kat'olikosi hamahawak' eal* (Sceau de la foi compilé au temps du catholicos Komitas), éd. K. Tēr Mkrtč'ean, Ējmiacin, 1914 [La réimpression anastatique (Louvain, 1974) s'intitule de façon peu pertinente : *Catholicos Komitas, Le Sceau de la foi*, laissant croire que Komitas est l'auteur de l'œuvre].

փաստի վրայ, որ վերջինիս աշակերտ Սարգիսն էր հիմնականում զարգացրել ու երեւութականութեան գծեր մտցրել իր ուսուցչի վարդապետութեան մէջ (Սարգիսի մասին մեզ ոչինչ յայտնի չէ)¹: Բայց, միեւնոյն ժամանակ, կասկած չի յարուցում եւ այն, որ Մայրագոմեցու զարգացրած քրիստոսաբանական սահմանումներն աւելի էին ամրացել Յովհանոս Հայիկառնասցու որդեգրած մօտեցման շնորհիւ:

Պատմագիտութեան մէջ առաջ եկած նորարարական մի մօտեցում, յենուելով յատկապէս E. Peterson-ի աշխատանքների վրայ, վերջերս առաջ քաշեց այն տեսակետը, որի համաձայն՝ միաբնականների հաւատամքի քաղաքական արտայայտութիւնը ենթադրում էր իշխանութեան եւ ժողովրդի վերջնական միաձուլում կրօնական հողի վրայ՝ այդպիսով այն տարածելով հանրային ու մասնաւոր բոլոր ոլորտների վրայ²: Այսպիսով, հայ իրականութեան մէջ ծնունդ էր առնելու կաթողիկոսական մի նուիրապետութիւն-աստուածապետութիւն, որի ծոցում կուսակրօն քահանայութիւնն անվիճելիօրէն գերակայ էր լինելու ամուսնացեալ հոգեւորականութեան նկատմամբ՝ չնայած վերջինս էլ իր հերթին էր գերակայ աշխարհիկ պետութեան հետ իր յարաբերութեանց մէջ³:

Կարող ենք յաւելել նաեւ, որ համապատասխանաբար եկեղեցու և պետության կողմից մշակուած իրաւական ակտերն ի վերջոյ ձուլուելու էին, այլ խօսքով՝ կանոնը ներառելու էր աշխարհիկ օրէնքը: Անկեղծ լինելու համար պետք է նշել, որ քրիստոնէութեան պատմութեան մէջ նմանատիպ մի օրինակ է Մայրագոմեցու ձեռնարկը: Հենց այդ նպատակով, աւելի ճիշտ՝ «քրիստոնէական բացարձակ օրէնք» ստեղծելու դիտումնաւորութեամբ է Մայրագոմեցին ստեղծում իր ծաւալուն կանոնական ժողովածուն, որի մէջ ներառում է նաեւ Շահապիվանի ժողովի կանոնախումբը՝ իր կողմից արուած զգալի խմբագրական միջամտութիւններով: Ընդհանուր բնոյթի մի քանի խմբագրութիւններից յետոյ նա իր կանոնական երկը միացնում է նաեւ Տիեզերական Բ. եւ Գ. ժողովների եւ Քաղկեդոնից առաջ եղած հայրաբանական կանոնների, ինչպէս նաեւ օտար կամ գուտ հայկական ծագմամբ որոշումներին, որոնք բացակայում էին Շահապիվանի կանոնախմբից: Եւ վերջապէս, յուլիանական վարդապետութեան հետեւորդ գիտնականն ինքն անձամբ ստեղծում է մի քանի կանոններ, որոնք հեղինակում է Հայ եկեղեցու տարբեր հայրերի ու առաքելական յաջորդների անուններով⁴: Յետագայում Ս. Յովհան Օձնեցի կաթողիկոսն այդ կանոններից ոմանք ներառելու էր իր ժողովածոյի մէջ, մինչ մնացածները ԿՀ-ի մէջ են անցնելու աւելի ուշ՝ յատկապէս Ը.-Թ. դդ.⁵:

Յովհան Մայրագոմեցու՝ տարբեր կեղծանուններով կազմուած այս ժողովածոյն, հետեւաբար, մի բազմաբովանդակ ու բազմաձեւ երկ էր, որի հիմնական նպատակը կենտրոնացած էր երկու կէտի շուրջ. մի կողմից՝ Եկեղեցու եւ հոգեւորականութեան «վանականացում», որով զգալիօրէն աճում էր եկեղեցական հարկը եւ վերանում քահանայութեան ժառանգականութեան երեւոյթը, միւս կողմից՝ կանոնական իրաւունքի ազդեցութեան ոլորտների ընդլայնում երկրի ողջ իրաւական դաշտի վրայ՝ ի հաշիւ սովորութենական իրաւունքի

¹ Իբրեւ aphthartocète-ի մի ձեւ՝ φανταστικοί-ն ուղղակիօրէն համապատասխանում է հայերէն *երեւութականիւք*-ին: Անկեղծ ասած, տուեալ ժամանակաշրջանի հայերէն սկզբնաղբիւրները լուրջ ուսումնասիրութեան կարիք ունեն՝ բացայայտելու համար յուլիանականութեան այն հնարաւոր հետքերը, որոնք կարող են առկայ լինել Մայրագոմեցու վարդապետութեան մէջ: Խօսքը մասնաւորապէս նրա եւ Յովհանոս Հայիկառնասցու հայեացքների ու ծայրայեղ մօտեցումների հնարաւոր նոյնութեան մասին է:

² E. Peterson-ի մենագրութեան մէջ արտայայտուած գաղափարները (*Le monothéisme : un problème politique et autres traités*, Paris, 2007 [թրգմ. գերմ. 1935 թ. իրատարակութիւնից]) յետագայում աւելի զարգացրեցին C. Perrot-ն («Littérature et chrétienté syriaques», *Revue de l'Institut catholique de Paris* 35 (1990), էջ 139-175, տէ՛ս մասն. էջ 156) եւ J.-P. Mahé-ն («Confession religieuse et identité nationale dans l'Église arménienne du VIIe au XIe siècle», *Des Parthes au Califat. Quatre leçons sur la formation de l'identité arménienne*, Paris, 1997, էջ 59-78, տէ՛ս մասն. էջ 74-75):

³ Տէ՛ս անդ, էջ 75:

⁴ Տէ՛ս A. Mardirossian, *Le Livre*, էջ 533-625:

⁵ Տէ՛ս ստորեւ, էջ 38-41:

իսպառ վերացման: Այս երկրորդ կետի յաջողության դեպքում, որը բացառիկ մի ձեռնարկ էր քրիստոնեության պատմության ողջ ընթացքում, կանոնական իրաւունքը ներթափանցում էր մինչ այդ սովորութենական իրաւունքին պատկանող ոլորտներ, որը հիմնականում ձեւաւորուած էր գործադիր-պատժիչ եւ աշխարհիկ դատաւորի համակարգի շուրջ: Ըստ էութեան, խօսքն այստեղ արդէն մասնաւոր անձանց եւ ունեցուածքի մասին էր, որի վերաբերեալ որեւէ սահմանում չէին նախատեսել Շահապիվանի ժողովի հայերը:

Պետք է նշել, որ օրէնքը վերացնելու համար կանոնը չէր կարող մասնաւոր իրաւունքի եւ ունեցուածքի հետ գործ ունենալ միայն կրօնական բնոյթի պատիժներով: Պարզ է, որ եթէ կանոնները հիմնականում ունէին հոգեխնամական բնոյթ եւ նպատակ էին հետապնդում կարգաւորելու Աստուծոյ հետ մեղսագործի յարաբերութիւնները, ապա, միւս կողմից, դրանք բնաւ չէին նախատեսում, սովորութենական օրէնքի հանգոյն, տուժածին եւ նրա իրաւայաջորդներին փոխհատուցելու գործառոյթ: Ըստ էութեան, դրանով կանոնը դառնում էր աշխարհիկ օրէնքի ու իրաւունքի կցորդ, ինչպէս որ էր արդէն Բիւզանդիայում¹: Հետեւաբար, Մայրագոմեցին ստեղծում է մահապատժի իրաւական որոշմամբ կանոններ՝ գողութեան եւ մարդասպանութեան դեպքում:

Այս ձեռնարկները կանոնական իրաւունքի միջոցով վերաթելորում էին սովորութենական իրաւունքի մէջ արդէն արձանագրուած օրէնքները, բայց, բնականաբար, յուլիանական վարդապետը, իբրեւ իր տեսական հիմք ներկայացնելով Հին Կտակարանը, փորձում էր դրանց տալ քրիստոնեական երանգ: Եւ այնուամենայնիւ, Մայրագոմեցին գործում էր զգուշօրէն: Մի կողմից՝ նա գրեթէ երբեք ուղղակիօրէն չէր արծարծում «արեան վրէժ» հասկացութեան համակարգը, իսկ միւս կողմից՝ շատ լաւ հասկանում էր, որ, կանոնական իրաւունքի շրջանակներում, մահապատժի՝ իբրեւ բարձրագոյն պատժի ընդունումը չափազանց յեղափոխական էր Հայոց եկեղեցու համար, որը, մեծաւ մասամբ, դեռեւս պատրաստ չէր, Մայրագոմեցու տեսլականի համաձայն, ընդունելու կառավարման աստուածապետական համակարգը: Այսպիսով, կանոնական այս բոլոր ձեռնարկները վերագրուեցին ժամանակով աւելի վաղ բնագրերի՝ ամբողջութեամբ վերափոխելով այն՝ աւելի ուշ շրջանի որոշումներով, որոնք մահապատիժը փոխարինել էին կրօնական պատիժներով: Բայց Մայրագոմեցու համաձայն՝ այս օրէնսդրութիւնը կարելի է մեկնաբանել երկու մօտեցմամբ: Հին կանոնն այս անգամ եւս նախընտրելի է եւ, ուրեմն, նախանձախնդիր դատաւորը, հարկ եղած դեպքում, կարող էր նորը ստորակարգել հինի: Միւս կողմից, այս երկակի ընթերցումը հնարաւորութիւն տուեց Ս. Յովհան Օձնեցուն՝ իր կանոնական ժողովածուի մէջ ամբողջութեամբ ներառելու յուլիանական վարդապետի կանոնները, քանի որ, ըստ նրա, մահապատիժ նախատեսող կանոններն ունէին զուտ պատմական յիշողութեան եւ ոչ թէ կանոնաիրաւական նշանակութիւն ու արժէք:

Եթէ յուլիանականները գտնուում էին պարսից Խոսրով Բ. արքայից արքայի հովանաւորութեան ներքոյ, որը դրանով փորձում էր դաւանական առումով Հայոց եկեղեցին առաւել հեռացնել Բիւզանդական քաղկեդոնականութիւնից, ապա հնարաւոր է նաեւ, որ Յովհան Մայրագոմեցու ուրուագծած «միախառնումը» կարող էր ազդուած լինել գրադաշտական Իրանում կիրառուող դատական համակարգից, որտեղ գերիշխում էր կրօնի ու կրօնականի վրայ յենուած իրաւունքը: Օրէնսդրական ու դատական ողջ համակարգն այստեղ կենտրոնացած էր մագդեական բրմական դասի ձեռքում: Միւս կողմից, սակայն, եւ՛ բիւզանդական կեսարապապականութեան եւ՛ միջնադարեան քահանայապետական-կղերական նկրտումներով մեծապէս առաջնորդուող Մայրագոմեցու ծրագիրը մի բացառութիւն էր «քրիստոնեական բացառիկութիւնից»: Վերջինս, բացի երկու տարբեր իշխանութիւններից, տարանջատում էր նաեւ երկու իրաւունքներ, որոնք բոլորն էլ մարդկային մտքի արդիւնք էին:

¹ Տե՛ս մասնաւորապէս Բարսեղ Կեսարացու կանոնները, որոնք յաճախ բնութագրուում են իբրեւ մարդասպանութեան վերաբերեալ առաջին քրիստոնեական կանոններ, հմմտ. **E. Karabélias**, «La discipline ecclésiastique selon Basile de Césarée», *Nonagesimo anno. Mélanges en hommage à Jean Gaudemet*, Paris, 1999, էջ 127-157:

l'histoire du christianisme – passait par l'extension du droit et de la justice ecclésiastiques à des matières qui jusqu'alors relevaient de la norme coutumière – organisée autour du système vindicatoire – et du juge séculier. Il s'agissait, pour l'essentiel, des atteintes aux personnes et aux biens qui, logiquement, n'étaient pas mentionnées par le synode de Šahapivan.

De fait, pour éliminer l'*awrēn-k'*, le canon ne pouvait se contenter de sanctionner les atteintes aux personnes et aux biens par des peines religieuses. Car si ces dernières étaient utiles pour l'âme du coupable et contribuaient à apaiser Dieu, elles n'épuisaient en aucune façon le droit à la réparation que la justice coutumière accordait à la victime et à ses ayant-droits. En l'occurrence, le droit canonique n'aurait constitué qu'un complément du droit séculier, comme cela était le cas à Byzance¹. Par conséquent, Mayragomec'i édicte des canons qui condamnent à mort l'homicide ou le voleur.

Ces mesures constituaient une reprise de la législation coutumière par le droit canonique mais, bien évidemment, le théologien julianiste cherchait à donner une teinte chrétienne à celle-ci en présentant très souvent l'Ancien Testament comme son fondement. Toutefois, Mayragomec'i restait lucide. D'une part, il n'osait quasiment jamais attaquer de front le système vindicatoire ; d'autre part, il avait conscience que des canons prononçant la peine capitale présentaient, dans le cadre d'une législation canonique, un caractère trop révolutionnaire pour une Église arménienne qui, dans sa majorité, n'était pas encore prête pour la société théocratique qu'il appelait de ses vœux. Dès lors, ces mesures étaient attribuées aux textes chronologiquement les plus anciens, tout en étant réformées par des règles plus récentes qui remplaçaient la peine capitale par des sanctions religieuses. Mais dans l'esprit de Mayragomec'i, il existait une double lecture de cette législation. L'ancien est plus vénérable que le nouveau et le juge zélé pouvait, le cas échéant, privilégier à bon droit le premier sur le second. *A contrario*, cette double lecture permettait à Yovhannēs Awj nec'i d'intégrer l'ensemble des canons composés par le théologien julianiste, puisque, du point de vue du catholicos, les mesures prévoyant la peine capitale n'étaient là qu'à titre de rappel historique et non pas de règles juridiques en vigueur.

Si les julianistes pouvaient bénéficier du puissant soutien du roi des rois Khourō II qui espérait ainsi éloigner au maximum l'Église arménienne des Byzantins chalcédoniens sur le plan confessionnel, il est par ailleurs possible que la «fusion» juridique projetée par Yovhannēs Mayragomec'i ait pu être favorisée par le système en vigueur dans l'Iran zoroastrien où prédominait un droit unique fondé sur la religion, et au sein duquel le pouvoir judiciaire et l'administration de la justice étaient aux mains du clergé. À l'inverse, le programme de Mayragomec'i, qui débordait largement aussi bien les ambitions du «césaropapisme» byzantin que celles du sacerdotalisme pontifical médiéval, représente l'«exception» à l'«exception chrétienne», qui, bien plus encore que deux pouvoirs, distingue deux droits, qui sont l'un comme l'autre des créations humaines.

---

¹ En particulier sur les canons de Basile de Césarée qui est souvent considéré comme le créateur du droit ecclésiastique sur l'homicide, voir **E. Karabélias**, «La discipline ecclésiastique selon Basile de Césarée», *Nonagesimo anno. Mélanges en hommage à Jean Gaudemet*, Paris, 1999, p. 127-157.

Խոսքով Բ.-ն ու Կոմիտաս Ա. Աղեցիին մահացան 628 թ., իսկ Յովհան Մայրազոմեցին այդպես էլ երբեք կաթողիկոս չդարձաւ: Իրենց կրօնաբաղաբական համընդգրկուն ծրագիրը չկարողացան իրականացնել նաեւ Հայաստանի յուլիանականները. աւելին, մօտ մէկ դար անց նրանք իսպառ հեռացան պատմութեան թատերաբեմից՝ Ս. Յովհան Օձնեցու ջանքերով: Իմաստասէր կաթողիկոսը, չնայած իր յաղթանակին, մնաց իր հակառակորդների ականապատած դաշտում: Օձնեցին ստիպուած էր կազմաբանդել եւ առաւել մեղմացնել յուլիանականների վարդապետական, իրաւական ու գրական ծանր եւ պահպանողական ժառանգութիւնը, որը, ինչ-որ իմաստով, ունէր դանդաղ գործունէութեան ռումբի նշանակութիւն:

3. Աշնանահաս: Ս. Յովհան Օձնեցու «Կանոնագիրք Հայոց»-ը (Ը. դար)

Բիւզանդացիների կողմից դատապարտուած դաւանանքը հայերի ընդունելով բավարարված խալիֆի ռազմական զօրակցութեամբ կաթողիկոս Ս. Յովհան Օձնեցին կարողացաւ վերացնել Հայաստանում տիրող դաւանական խառնաշփոթը: Նա բոլորին պարտադրեց կիւրեղեան միաբնադաւանութեան աւելի միջին մի ճանապարհ, որն արդէն հաստատուել էր Մանագլեքտի 726 թ. ժողովում¹, եւ որին իրենց մասնակցութիւնն էին բերել նաեւ ասորի յակոբիկեան ուղղափառ եկեղեցականները՝ Աթանաս պատրիարքի գլխաւորութեամբ²: Չնայած ժողովը պաշտօնապէս նպատակ ունէր գտնելու Սեւերիոս Անտիոքացու եւ Յովհանոս Հալիկառնասցու վարդապետութիւնների ոսկէ միջինը, այնուամենայնիւ, հայ-ասորական այս ժողովի նգովքները կարծես աւելի նպաստաւոր էին հայերի համար: Ս. Յովհան Օձնեցու գահակալումով իր աւարտին էր հասնում շուրջ երեք դար առաջ սկսած պատմական մի ժամանակաշրջան³: Նրանից յետոյ ոչ միայն վերացան հայ-քաղկեդոնական պատմագրութեան հետքերը, որի ամենավերջին ներկայացուցիչն էր «Narratio de rebus Armeniae» երկը (700 թ.), այլ աւելին, հմուտ ու շրջահայեաց կաթողիկոսը կարողացաւ մէկընդմիջտ արմատախիլ անել յուլիանական շարժումը (վերջին զօրաւոր ներկայացուցիչ Ստեփանոս Սիւնեցին մահանում է 735 թ.), որի ազդեցութիւնն զգալի էր Հայաստանում երկու դարից էլ աւելի⁴:

Ս. Յովհան Օձնեցին նոյն մօտեցմամբ եւ մեթոդով նախաձեռնում է նաեւ եկեղեցու

¹ Հայոց եկեղեցու վարդապետական մտքի համար հիմնարար նշանակութիւն ունեցող այս ժողովի մասին տե՛ս Ե. Տեր-Մինասեանի՝ դասական եւ իր արժէքը չկորցրած աշխատութիւնը՝ *Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները ասորաց եկեղեցիների հետ (հայկական եւ ասորական աղբիւրների համաձայն)*, Սբ. Էջմիածին, 1908, էջ 185 շրնկ. (ստորեւ՝ *Հայոց եկեղեցու*): Հմմտ. նաեւ P. Cowe, «Doctrinal Union or Agreement to Disagree? Armenians and Syrians at the Synod of Manazkert (726 CE)», *Bringing Times and Spaces. Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies. Honoring Gregory E. Areshian on the occasion of his Sixty-Five Birthday*, Oxford, 2017, էջ 61-84 եւ H. Mounier, «L'incorruptibilité à l'épreuve de l'union. Le synode de Manazkert de 726 et l'aphtharsia du corps du Christ», *Revue des études arméniennes* n. s. 38 (2018-2019), էջ 133-165:

² «Յակոբիկեան» անուանումը ծագում է Չ. դարի Եդեսիայի եպիսկոպոս Յակոբ Բարադէոսից: Անուանումը, մի կողմից, ստորեւ կիրառում է զուտ նպատակայարմարութիւնից ելնելով՝ բնութագրելու համար կիւրեղեան միաբնակութեան կողմնակից ասորիներին: Որակումն առաւել գործածական դարձաւ Նիկիայի Բ.՝ այսպէս կոչուած տիեզերական ժողովից յետոյ՝ 787 թ., հմմտ. M. Debié, «Jacques Baradée et la naissance de l'Église monophysite au VIe siècle», *Les dossiers d'archéologie* 309 (2005), էջ 60-61:

³ Տե՛ս Մ. Պապեան, Յովհան Օձնեցի Իմաստասէր, Երեւան, 1998: Ս. Յովհան Օձնեցու գրչին է պատկանում նաեւ «Ընդդէմ երեւութականաց» ճառը, հմմտ. Մատենագրութիւնը, Վենետիկ, 1953, էջ 61-97: «Երեւութականք» որակման ներքոյ այստեղ, անշուշտ, պէտք է հասկանալ Յովհան Մայրազոմեցու՝ ծայրայեղ յուլիանական աշակերտներին, ինչպէս օրինակ՝ Սարգիսը եւ արդէն Օձնեցու ուսուցիչ Թեոդորոս Բոթենաւորի կողմից դատապարտուած հերետիկոսութեան հետեւորդները, որոնք աւելի կողմնակից էին վերբնական քրիստոսաբանութեան ընկալումներին: Չնայած «Ընդդէմ Մայրազոմեցւոյն» խորագրին (էջ 171-183)՝ Բոթենաւորի ճառը գրուած է մի ողջ հերետիկոսութեան եւ ոչ թէ մասնաւոր անձի դէմ:

⁴ Տե՛ս J.-P. Mahé, *Confession*, էջ 66.

Khousrô et Komitas moururent tous deux en 628, et Yovhannēs Mayragomec‘i ne devint jamais catholicos, pas plus que les julianistes ne furent en mesure d’appliquer leur programme politico-religieux «intégriste» en Arménie. Las, moins d’un siècle après, ils seront définitivement liquidés par Yovhannēs Awj nec‘i. Le catholicos-philosophe avait triomphé, mais ses adversaires malheureux lui laissèrent un terrain miné. Awj nec‘i allait être contraint de désamorcer le lourd héritage doctrinal, juridique et littéraire julianiste, qui constituait en quelque sorte une «bombe à retardement».

3. Un automne mature : le *Kanonagirk‘ Hayoc‘* de Yovhannēs Awj nec‘i (VIIIe siècle)

Fort de l’appui militaire du califat arabe, qui se réjouissait que les Arméniens adoptassent une confession condamnée par les Byzantins, le catholicos Yovhannēs Awj nec‘i mit fin au pluralisme doctrinal qui régnait jusqu’alors en Arménie en imposant à tous une forme de miaphysisme tempérée à l’occasion du synode de Manazkert de 726¹ auquel prirent également part les jacobites syriens – c’est-à-dire les miaphysites sévériens – dirigés par leur patriarche Athanase². Bien qu’il s’agît, officiellement, de trouver une voie médiane entre les positions de Sévère d’Antioche et de Julien d’Halicarnasse, les anathèmes du concile syro-arménien paraissent pencher, selon nous, sensiblement du côté de ce dernier. Le pontificat de Yovhannēs Awj nec‘i représente la fin d’un cycle qui a débuté près de trois siècles plus tôt³. Non seulement on ne trouve plus trace après lui de l’historiographie arméno-chalcédonienne, dont la *Narratio de rebus Armeniae* rédigée vers 700 constitue l’ultime témoignage, mais bien plus encore, l’habile catholicos parvient à éliminer définitivement le courant julianiste – son dernier grand docteur Step‘anos Siwnec‘i disparaît en 735 –, dont le rôle était crucial dans le pays depuis près de deux siècles⁴.

Yovhannēs Awj nec‘i procéda de façon similaire et méthodique à l’uniformisation de la liturgie et du droit de son Église. Sur ce dernier point, le catholicos promulgua officiellement le *KH*, peut-être à l’occasion du synode de Duin qu’il réunit en 719, ou entre 721 et 723 si l’on se fie aux infor-

¹ Sur ce synode fondateur de la *doxa* de l’Église arménienne, voir l’ouvrage classique et toujours d’actualité rédigé, il y a plus d’un siècle par **E. Tēr Minasyan**, *Les rapports de l’Église arménienne avec les Églises syriennes*, Ējmiacin, 1908, p. 185 sq (en arménien, désormais *L’Église*), et plus récemment, **P. Cowe**, « Doctrinal Union or Agreement to Disagree ? Armenians and Syrians at the Synod of Manazkert (726 CE) », *Bringing Times and Spaces. Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies. Honoring Gregory E. Areshian on the occasion of his Sixty-Five Birthday*, Oxford, 2017, p. 61-84, et **H. Mounier**, « L’incorruptibilité à l’épreuve de l’union. Le synode de Manazkert de 726 et l’*aphtharsia* du corps du Christ », *Revue des études arméniennes* n. s. 38 (2018-2019), p. 133-165.

² L’appellation «jacobite» est tirée du nom de Jacques Baradée, évêque d’Édesse du VIe siècle. Nous employons ici par simple commodité cette désignation des Syriens miaphysites, qui ne devint usuelle qu’après le concile œcuménique de Nicée de 787 ; voir **M. Debié**, « Jacques Baradée et la naissance de l’Église monophysite au VIe siècle », *Les dossiers d’archéologie* 309 (2005), p. 60-61.

³ **M. Papyan**, *Yovhan Ōj nec‘i le Philosophe*, Érévan, 1998 (en arménien). Yovhannēs Awj nec‘i écrivit un traité *Contre les docètes* Yovhannēs Awj nec‘i, *Œuvres*, éd. Venise, 1953, p. 61-97, en arménien classique) ; les docètes sont ici, en fait, des julianistes réputés disciples de Yovhannēs Mayragomec‘i, comme Sargis ou les adeptes d’une hérésie déjà combattue par T’ëodoros K’rt‘enawor – le maître d’Awj nec‘i –, mais défendant une christologie plus sophistiquée. Bien qu’intitulé *Contre Mayragomec‘i*, *ibid.*, p. 171-183, le traité de T’ëodoros K’rt‘enawor, condamne une pluralité d’adversaires et non une unique personne.

⁴ **J.-P. Mahé**, *Confession*, p. 66.

ծիսակարգն ու իրաւունքը միաձեւութեան բերելու գործը: Այս առումով կաթողիկոսը ԿՅ-ը պաշտօնականացնում է թերեւս 719 թ. Դուինում գումարուած ժողովի ժամանակ, եւ կամ, յենուելով Սամուէլ Անեցու վկայութեանց վրայ, 721-723 թթ¹: Այստեղ, սակայն, ժողովի կողմից հրապարակուած 32 կանոններից բացի՝ ԿՅ-ում ընդգրկուած 705 կանոնները՝ 24 կանոնախմբով, բոլորն էլ քաղուած էին Մայրագոմեցու կանոնական ժողովածուից: Այդպիսով, Հայոց եկեղեցու պաշտօնական կանոնական ժողովածուն ներառում էր կեղծ առաքելական գրութիւններ, նախաքաղկեդոնեան շրջանի տիեզերական եւ տեղական ժողովների որոշումներ, Ս. Աթանաս Ալեքսանդրացու, Ս. Բարսեղ Կեսարացու, ինչպէս նաեւ Հայոց եկեղեցու հայրերի ու ժողովների կանոնական դրոյթներ:

Ս. Յովհան Օձնեցին, այնուամենայնիւ, իր ԿՅ-ից դուրս թողեց մի քանի գրութիւններ, որոնք խիստ ազդուած էին Մայրագոմեցու գրչից, ինչպէս նաեւ կրճատեց այն կանոնախմբերը, որոնք կարող էին երկիմաստութեան տեղիք տալ: Տեխնիկական իմաստով՝ այս նոր կանոնագիրքը գերազանցում էր յուլիանական վարդապետի հեղինակածին, քանզի Օձնեցին իր հաւաքագրումը կառուցել էր բիւզանդական կանոնական ժողովածուների օրինակի համաձայն²: Այստեղ նոյնպէս նա որդեգրեց գգուշաւոր եւ շրջահայեաց մօտեցում: Օձնեցուն յաջողուեց վերագործարկել յուլիանական իր հակառակորդների թողած ժառանգութիւնը՝ առանց, սակայն, պաշտօնապէս ճանաչելու եւ դրանով իսկ վերջ դնելով վերջիններիս հարուցած կրօնական նուիրապետական տարաշէտումներին: Նրա կարծիքով՝ խօսք անգամ չէր կարող լինել այն մասին, որ կրօնական իրաւական նորմը կարող էր ջնջել աշխարհիկ օրէնքը, եւ ընդհանրապէս, որ Եկեղեցին երբեւիցէ իր վրայ վերցնէր նաեւ աշխարհիկ դատաւորի գործառոյթը:

Նոյն կերպ իր նպատակին չհասաւ նաեւ Հայ եկեղեցու հոգեւորականութեան «վանականացման» գործընթացը: Այսուհետ կանոնական իրաւունքի իրաւասութեան շրջանակն էր միայն ու միայն կրօնականը՝ իրաւական դաշտի մնացած մասը թողնելով սովորութեան կրաւունքին: Այսօրինակ մօտեցումը նաեւ հնարաւորութիւն տուեց Օձնեցուն առանձնանալու մուսուլման աշխարհից, որտեղ նոյնպէս, ինչպէս որ էր յուլիանականութեան մէջ, «շարիան» եւ «ֆիքիւր» հասարակութեան կեանքը կարգաւորելու բացառիկ մենաշնորհն ունէին:

Յուլիանականներն այսպիսով պարտուեցին, բայց դրանով հարցը չփակուեց: Յովհաննէս Մայրագոմեցին իր խցում փակուած մի տեսաբան չէր: Երբ ի մօտոյ ուսումնասիրում ենք ծայրայեղական դրսեւորումներով կերտուած նրա կանոնները, բնական հարց է ծագում՝ արդեօք դրանք աներեւակայելի դաժանութեամբ լցուած ուտոպիստի մտքի արդիւնք են, թէ,³ այնուամենայնիւ, կրօնական ծայրայեղ այդ օրէնքը կիրառութիւն գտաւ Հայաստանում: Դժբախտաբար, պետք է նշել, որ, այո՛ր, դրանք կիրառուել են: Հակառակ դէպքում՝ դժուար թէ Ս. Յովհան Օձնեցու պէս գործնական ու իրատեսական ոգով մի կաթողիկոս շահագրգռուած լինէր դրանք ներառելու իր ԿՅ-ի մէջ՝ արդէն իսկ տեղ գտած ծայրայեղական դրսեւորումներն առանց բախման չէզոքացնելու եւ կազմաքանդելու նպատակով: Մայրագոմեցին պարտուել էր, բայց ամբողջովին չէր վերացել պատմութեան թատերաբեմից, եւ երբ Ժ. դարում վերսկսուեցին յոյների հետ դաւանաբանական բախումները, հայ եկեղեցական նուիրապետներն անմիջապէս վերանորոգեցին Մայրագոմեցու յիշատակը՝ իբրեւ երանելի վարդապետի...

Ս. Յովհան Օձնեցին, իր հերթին, կարողացաւ առանց մեծ դժուարութեան կասեցնել Յովհան Մայրագոմեցու եւ նրա հետեւորդների կանոնաիրաւական տարաշէտումը՝ պահպանելու համար կանոնական իրաւունքի եւ սովորութեանական օրէնքի միջեւ իրաւական դաշտում քրիստոնէութեանը բնորոշ հաւասարակշռութիւնը: Այնուամենայնիւ, յուլիանականների իրաւական զինանոցի մեծ մասի առկայութիւնը ԿՅ-ում պարզօրէն մատնանշում է, որ, ի տարբերութիւն քրիստոնէական աշխարհի մնացած մասի, Հայ եկեղեցու ծոցում դեռեւս կենդանի էր իրաւական զօրաւոր ու ծայրայեղ դրսեւորումը: Այս մօտեցումն իր

¹ Տե՛ս Ն. Վարդանեան, նշ. աշխ.:

² Տե՛ս ստորեւ, էջ 44-47:

mations avancées par Samuël Anec¹. Or, à l'exception des 32 canons édictés par cette assemblée, les dispositions incorporées par le catholicos dans son *KH* – 705 canons répartis en 24 groupes – étaient toutes empruntées au corpus de Mayragomec². Ainsi, le *corpus* officiel de l'Église arménienne comprenait des décrets pseudo-apostoliques, les canons des conciles œcuméniques et locaux antérieurs à celui de Chaédoine (451), les dispositions d'Athanase d'Alexandrie et de Basile de Césarée, mais aussi des synodes et des Pères arméniens.

Yovhannēs Awjnec³ écarta toutefois du *KH* certains textes qui étaient trop nettement marqués par les excès de leur auteur tout en éliminant également les groupes qui faisaient plus ou moins double emploi. Sur le plan technique, le *KH* était largement supérieur au recueil du savant julianiste, car le catholicos avait construit sa compilation sur le modèle des collections canoniques byzantines². Là encore, le catholicos adopta une position prudente et modérée. Il parvint, en l'occurrence, à réemployer l'héritage juridique de ses adversaires julianistes – sans bien entendu jamais le reconnaître officiellement – tout en mettant fin aux dérives hiéocratiques de ces derniers. Il ne pouvait être question à ses yeux que la norme religieuse supprime le droit séculier, et que, plus généralement, l'Église absorbe le pouvoir séculier.

Similairement, le processus de «monachisation» de l'Église et du clergé fut progressivement gelé. Désormais, le droit canonique devait essentiellement se cantonner aux affaires considérées comme religieuses, le reste du champ juridique continuant à relever de la norme coutumière. Une telle orientation permettait également à Yovhannēs Awjnec³ de se démarquer du monde musulman au sein duquel – comme pour le julianisme – la *sharia* et le *fiqh* avaient vocation à réguler de façon exclusive le fonctionnement de la société.

Les julianistes furent donc défaits, mais l'histoire ne s'arrête pas là. Yovhannēs Mayragomec³ ne fut pas qu'un théoricien en chambre, et quand on réfléchit sur les canons extrémistes qu'il avait forgés, on se demande si l'on a affaire aux élucubrations délirantes d'un maniaque utopiste, ou si cette loi religieuse intégriste a été effectivement appliquée. Malheureusement, la réponse est positive. Dans le cas contraire, un catholicos aussi pragmatique que Yovhannēs Awjnec³ n'aurait pas été contraint de reprendre dans son *KH* une partie des canons élaborés par le julianiste afin de désamorcer, et neutraliser, sans déclencher d'explosion, les ferments d'intolérance et d'intégrisme qu'ils recélaient. Mayragomec³ était un vaincu mais non un réprouvé, et lorsqu'au Xe siècle les affrontements doctrinaux reprendront avec les Grecs, les plus hautes autorités ecclésiastiques arméniennes se souviendront du julianiste comme d'un savant de bienheureuse mémoire.

Yovhannēs Awjnec³ parvint donc non sans d'immenses difficultés à annihiler la dérive normative de Yovhannēs Mayragomec³ et de ses successeurs pour conserver la dualité juridique – naturelle au christianisme – entre droit canonique et norme coutumière. Toutefois, la présence d'une majeure partie de l'arsenal législatif des julianistes dans le *KH* illustre l'existence au sein de l'Église arménienne d'une volonté normative plus forte que dans le reste de la chrétienté. Sur la durée, cette caractéristique a pu faciliter la résurgence du courant anti-chalcédonien virulent incarné notamment par le catholicos Anania Mokac³. Dès lors, il ne serait pas étonnant que celui-ci

¹ Voir **N. Vardanyan**, *op. cit.*

² Voir *infra*, p. 44-47.

հերթին, աստիճանաբար ծնունդ տուեց աննահանջ ու սկզբունքային հակաքաղկեդոնական հոսանքի՝ ի դեմս, օրինակ, Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի: Հետեւաբար, պատահական չէ, որ հենց նա դարձաւ Ս. Յովհան Օձնեցու ԿՅ-ի առաջին համակարգողն ու խմբագիրը՝ ընդ որում ներառելով նաեւ Մայրագոմեցու այն կանոնների մեծագոյն մասը, որոնք ժամանակին ԿՅ-ից դուրս էին թողնուել Օձնեցու կողմից:

4. Ձմռան մթնշաղին: ԿՅ-ի վերջնական խմբագրումը (Ժ.-ԺԱ. դդ.)

719 թ. Ս. Յովհան Օձնեցու կազմած ԿՅ-ի ստեղծման պահից մինչեւ մեզ յայտնի ԿՅ-ի ամենահին ձեռագրի (1098 թ., Նոր Ձուղայ) միջեւ ընկած ժամանակահատուածում ԿՅ-ի մեջ ներառուել են եւս 33 կանոնախմբեր՝ 626 կանոններով: Երկար ու բաւական բարդ այս գործընթացը, սակայն, դեռեւս պատուած է բազմաթիւ մթին ու խրթին հարցերով, չնայած ժամանակին Վ. Յակոբեանը փորձել էր, յաճախ հետաքրքիր տեսակետներով ու տեսութիւններով, ուրուագծել դրա զարգացման հիմնական փուլերը: Ըստ այսմ, մոռացութեան որոշակի շրջանից յետոյ ԿՅ-ն, ամենայն հաւանականութեամբ, կրկին շրջանառութեան մեջ է դրուում Անանիա Ա. Մոկացի կաթողիկոսի օրօք (943-967 թթ.): Նրա կողմից ամենատարբեր առիթներով գրուած թղթերի ուսումնասիրութիւնը ենթադրել է տալիս, որ կաթողիկոսի ձեռքի տակ եղել է առնուազն 34 եւ կամ՝ 38 կանոնախումբ ընդգրկող մի կանոնագիրք: Խաչիկ Ա. Արշարունու (972-991) եւ նրա յաջորդ Սարգիս կաթողիկոսի օրօք (992-1109) ԿՅ-ն ունէր արդէն 40 կանոնախումբ: Եւ ի վերջոյ, 1098 թ. գրուած գրչագիրը պարունակում է 40+17 կանոնախումբ: Ըստ երեւոյթին, հենց այս թուականին է ԿՅ-ը ստանում իր վերջնական, ներկայիս տեսքը:

Պատմաբանասիրական տուեալների վրայ իրականացուած այս վերականգնումը, մեր կարծիքով, համոզիչ է: Այն կարող է նաեւ աւելի յստակեցուել ու ճշգրտուել՝ այս անգամ արդէն կանոնների բովանդակութեան ուսումնասիրութեան շնորհիւ: Եւ անմիջապէս էլ պետք է արձանագրել, որ կանոնախմբերի դասակարգման մեջ բացակայում է ժամանակագրական որեւիցէ մօտեցում: Նշենք նաեւ, որ կանոնների դասաւորութեան մեջ առկայ չէ որեւէ յստակ ժամանակագրական կարգ: Այս իմաստով այն հակասութեան մեջ է Ս. Յովհան Օձնեցու՝ ԿՅ-ի կազմութեան ընթացքում դրսեւորած մանրակրկիտ մօտեցման հետ: Արդե՞ծք նմանատիպ վերաբերմունքը համարուել է չափազանցուած, եթէ հաշուի առնենք, որ բացի չորս խմբից՝ մնացած 29 կանոնախմբերը վերագրուած են կեղծ հեղինակների: Դժուար է ասել: Մանաւանդ եթէ հաշուի առնենք նաեւ, որ կանոնախմբերի մեծագոյն մասը վերագրուած է այս կամ այն եկեղեցական հօրը եւ ոչ թէ՛ ժողովներին, ուրեմն կեղծիքի հնարաւորութիւնն աւելի է մեծանում:

Բ. ԳԻՐՆ ՈՒ ՀՈԳԻՆ

2015 թ. սեպտեմբերի 27-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Միւռոնօրինութեան ժամանակ արտասանած իր քարոզում Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը Սուրբ Միւռոնը հռչակեց «յաղթութեան Միւռոն»¹: Այս դիպուկ արտայայտութիւնը բնորոշում է այն օծումը, որն ունի հայ ժողովուրդն արդէն 17 դար շարունակ եւ որի շնորհիւ կարողացաւ յաղթահարել ոչ միայն անհամար դժուարութիւններ, այլ նաեւ կայանայ, ինչպէս յաւիտենական, այնպէս էլ ժամանակաւոր տարածութեան մեջ՝ իբրեւ մշտապէս վերածնունդ ժողովուրդ: Անկեղծ լինելու համար պետք է նշել, որ անհնար է ամենատարբեր հանգամանքների բերումով լինել հայ եւ չլինել քրիստոնեայ...

Պատմութեան արհաւիրքների բերումով Հայաստանում Եկեղեցին միահիւսուեց «Եկեղեցի-ազգ» իրողութեան մեջ, որը, աւանդաբար ներկայացուելով իր կաթողիկոսով, աստիճանաբար դարձաւ ու հաստատուեց իբրեւ ողջ հայոց ազգի անունից հանդէս եկող միակ կառոյց: Նոյնիսկ Հայոց պետականութեան վերականգնման (1991 թ.) պատմական

¹ «Էջմիածին» Թ., 2015, էջ 14:

soit l'auteur du premier grand remaniement du *KH* de Yovhannēs Awjnec'ī, marqué notamment par l'intégration de plusieurs groupes canoniques composés par Yovhannēs Mayragomec'ī que le catholicos-philosophe avait écartés.

4. Un hiver crépusculaire : la finalisation du *Kanonagirk' Hayoc'* (X^e-XIe siècles)

Entre la rédaction du *KH* par Yovhannēs Awjnec'ī, et la copie du plus ancien manuscrit du corpus – connu actuellement – réalisé en 1098 à Nor-Ĵula, 33 groupes, rassemblant 626 dispositions, ont été insérés, en plusieurs étapes, au sein de celui-ci. Ce processus aussi long que complexe reste entouré de nombreuses zones d'ombre, même si V. Hakobyan a jadis tenté de le reconstituer dans ses grandes lignes avec une série d'hypothèses souvent stimulantes. Après une période d'obscurité, le *KH* semble resurgir sous le pontificat d'Anania Mokac'ī (943-967). L'examen des différentes lettres composées par ce catholicos suggérerait qu'il disposait d'un *KH* comprenant au minimum 34 et, très probablement, 38 groupes. Sous le catholicos Xac'ik (972-991) puis son successeur Sargis Sewanc'ī (992-1019), le corpus contiendrait 40 groupes. Enfin, l'exemplaire du recueil recopié dans le manuscrit de 1098 bénéficie de la présence de dix-sept groupes supplémentaires. À cette date, le *KH* affiche sa forme définitive.

Cette reconstitution qui se fonde essentiellement sur des données historiques et philologiques nous semble dans l'ensemble pertinente. Elle peut toutefois être affinée et, dans certains cas, corrigée, à partir d'une analyse qui s'appuierait plus fortement sur le contenu même des canons. Précisons que d'une manière générale, aucun effort de classement chronologique n'apparaît dans l'enchaînement de ces groupes. En cela, le contraste est flagrant avec les efforts minutieux qu'avait déployés Yovhannēs Awjnec'ī pour composer son *KH*. Un tel effort a-t-il été considéré comme superflu du fait qu'à l'exception de quatre groupes, les 29 autres étaient des pseudépigraphes ? Rien n'est moins sûr. Assez logiquement ce penchant pour le faux fait que la majorité des titres présents est attribuée à un Père et non à un concile, la falsification étant plus aisée à diffuser dans le premier cas.

II. L'esprit et la lettre

Dans son grand discours prononcé le 27 septembre 2015 lors de la cérémonie de bénédiction du saint *miwron* à Ējmiacin, Sa Sainteté Garegin II, Catholicos de tous les Arméniens a qualifié le saint chrême de «*miwron* de la victoire»¹. L'expression est heureuse : cette onction dont ils bénéficient depuis maintenant plus de dix-sept siècles a permis aux Arméniens non seulement de surmonter victorieusement d'innombrables épreuves, mais aussi de s'affirmer comme un peuple épris de vie, tant sur le plan spirituel que sur le plan temporel. Disons-le tout net, on ne peut être Arménien sans être aussi – d'une façon ou d'une autre – chrétien !

Les vicissitudes de l'histoire ont fait qu'en Arménie, l'Église s'est muée en une «Église-nation» qui, traditionnellement représentée par son catholicos, s'est affirmée progressivement comme la seule instance autorisée à parler au nom de la nation arménienne. Et si fort heureusement un État arménien a été restauré depuis 1991, l'Église continue – en dépit des diverses attaques qu'elle es-

¹ Ējmiacin 9, 2015, p. 14.

եւ հայ ժողովրդի համար բաղձալի իրողութիւնից յետոյ էլ Եկեղեցին պետութեան հետ համագործակցութեամբ շարունակում է իր ազգապահպան առաքելութիւնը՝ հակառակ ամենատարբեր հարուածների, մասնաւորապէս ներկայ ժամանակներում, երբ թէ՛ Հայաստանում եւ թէ՛ Սփիւռքում ամենատարբեր զօրաւոր ուժեր ճիգ ու ջանք չեն խնայում արմատախիլ անելու Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի հաստատած քրիստոնէական ինքնութեան արմատներն ու հիմքերը:

Նշենք այստեղ, որ եթէ ՀՀ Սահմանադրութեան (06.12.2015) յօդ. 17.2-ի համաձայն՝ «կրօնական կազմակերպութիւններն անջատ են պետութիւնից», ապա յօդ. 18.1-ը յստակօրէն արձանագրում է, որ «Հայաստանի Հանրապետութիւնը ճանաչում է Հայաստանեայց առաքելական սուրբ եկեղեցու՝ որպէս ազգային եկեղեցու բացառիկ առաքելութիւնը հայ ժողովրդի հոգեւոր կեանքում, նրա ազգային մշակոյթի զարգացման եւ ազգային ինքնութեան պահպանման գործում»: Այսօր, առաւել քան երբեւէ, Հայոց եկեղեցին պետք է շարունակի իր առաքելութիւնը՝ հայ ժողովրդին առաջնորդելու Քրիստոսի ճանապարհով եւ պաշտպանելու անորոշութեան այս դարաշրջանում տարածուող ամենատարբեր հոսանքներից ու գաղափարախօսութիւններից: Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի հիմնած եկեղեցին այսօր լաւագոյն պատուարն է ընդդէմ ծայրայեղական իսլամական դրսեւորումների եւ Արեւմուտքի կողմից մարդու իրաւունքների տեսքով պարտադրուող աշխարհիկայնացման կրօնի ծաւալման:

Այնուամենայնիւ, ԻԱ. դարի համաշխարհայնացուող այս աշխարհում, որտեղ համատարած անկումը գուգակցում է ամենակուլ իրաւական ծայրայեղութեամբ, Հայոց եկեղեցին այս երեւոյթներին դիմակայելու համար իր տրամադրութեան տակ ունի ճկուն մի միջոց՝ իր կանոնական իրաւունքը, որը կարող է դառնալ յաջողութեան բանալին: Դ.-ԺԱ. դարերում հանդէս գալով իբրեւ կենսական ու գործուն իրողութիւն՝ հայ կանոնական իրաւունքը յետագայ դարերում աստիճանաբար մոռացութեան մատնուեց: Դարեր շարունակ օտար նուաճողների կողմից Հայաստանում հարուցած դժուարութիւնների պատճառով, բացառութեամբ կիլիկեան շրջանի մի քանի ժողովների, կանոնաստեղծ աւանդոյթը դարձաւ չափազանց հագուադէպ երեւոյթ¹:

Չնայած այս ամենին՝ ԿՀ-ը կիրառուել է մինչեւ Հայոց Մեծ Եղեռնը՝ 1915 թ.: Այդ ժամանակահատուածում եկեղեցականները, եկեղեցու գործունէութիւնն ապահովելու նպատակով, հիմնականում յենուում էին հայոց կաթողիկոսների կողմից հրապարակուած կանոնական բնագրերի եւ բանաւոր սովորութեանական իրաւունքի վրայ: Առանց նոյնիսկ խօսելու կանոնական նորմերի արժեքային համակարգի ու աստիճանակարգման մասին՝ ստորեւ պետք է նշել, որ այդ կանոնական բնագրերը չունէին, սակայն, առաջին հազարամեակում ստեղծուած կանոնների հեղինակութիւնն ու արժեքը: Հայաստանի՝ Բ. հազարամեակի ողբերգական պատմութիւնն այլեւս ի գօրու չէր կանոնական իրաւունքի համար ապահովելու զարգացման այն հզօր թափը, որով բնորոշուում է հռոմէակաթոյիկ կանոնական իրաւունքը՝ ԺԲ. դարից սկսած²:

Հայ կանոնական իրաւունքն այդպիսով մասնակիօրէն լուծարուեց, եւ պատահական չէր, որ այն այդպէս էլ երբեւէ չստացաւ եկեղեցական օրէնսգրքի կարգավիճակ եւ չենթարկուեց վարդապետական-տեսական որեւէ ընդհանրացման: Գիշտ է, որ սխալ կլիներ այս բացն ամբողջութեամբ վերագրել պատմական այն աղետալի իրավիճակին, որում ապրում ու գործում էր Հայոց եկեղեցին: Գիշտ է, որ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի հիմնած եկեղեցին ինչ-որ իմաստով վերապրեց պատմական նոյն ճակատագիրը, ինչ արեւելեան միւս եկե-

¹ Այս մասին տե՛ս **Ն. Մելիք-Թանգեան**, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, Ս. Էջմիածին, 2011 [վերահրատ. 1903 թ.Շուշիի առաջին հրատարակութիւնից], էջ 363-376:

² Ինչպէս սկզբնաղբիւրների (Գրացիանոսի դէկրետի հետ միասին, տե՛ս ստորեւ, էջ 48-49), այնպէս էլ վարդապետական մեկնութիւնների առումով այստեղ պարզապէս անհնար է մէկ առ մէկ թուարկել տասնեակ ու տասնեակ նշանաւոր կանոնագետ-աստուածաբանների, որոնք կերտեցին հռոմէակաթոյիկ կանոնական իրաւունքի՝ մինչ օրս անգերազանցելի ոսկեդարը ԺԲ.-ԺԵ. դդ., հմմտ. **J. Gaudemet**, *Les sources du droit canonique – VIIIe au XXe siècle*, Paris, 1993, էջ 102-173:

suie – de jouer son rôle séculaire en faveur de la nation, surtout à l’heure où en Arménie, comme en diaspora, de puissantes forces tentent de saper en profondeur les racines et les fondements chrétiens du lot de saint Grigor l’Illuminateur.

Rappelons ici que si d’après l’article 17-2 de la Constitution du 5 juillet 1995 (version du 6 décembre 2015), «les organisations culturelles sont séparées de l’État en République d’Arménie», l’article 18-1 ajoute non sans lucidité que «la République d’Arménie reconnaît la mission exceptionnelle de la Sainte Église apostolique arménienne en tant qu’Église nationale, dans la vie spirituelle, le développement de la culture nationale et la préservation de l’identité nationale du peuple d’Arménie». Plus que jamais, l’Église arménienne doit œuvrer à remplir sa mission sacrée: guider le peuple arménien dans la voie du Christ afin de le préserver des innombrables dérives qui parsèment notre époque de déréliction. L’Église de Grigor l’Illuminateur constitue à ce jour le meilleur rempart, tant face à la montée de l’islam intégraliste conquérant qu’à l’expansion de la religion séculière des droits de l’homme promue par l’Occident.

Or, dans le monde globalisé du XXIe siècle qui connaît une inflation normative sans précédent couplée à une judiciarisation galopante, l’Église arménienne dispose d’un atout majeur qu’elle se doit d’utiliser au mieux : son droit. Vivace et prégnant entre le IVe et le XIe siècle, le droit canonique arménien s’est ensuite rapidement sclérosé. Les ravages causés au fil des siècles par les différentes puissances occupantes qui ont asservi l’Arménie ont fait qu’à l’exception de quelques rares conciles – essentiellement ciliciens –, la production normative s’est tarie¹.

Dès lors, si le *KH* a continué à s’appliquer jusqu’au génocide de 1915, au fil des siècles, les autorités ecclésiastiques ont dû également s’appuyer sur les différents textes élaborés par les catholiques – notamment pour assurer le fonctionnement de l’Église – et plus généralement sur le droit coutumier. Mais sans même parler d’un principe de hiérarchie des normes, ces textes ne possèdent en aucune façon le prestige, la force et la légitimité des canons élaborés au cours du premier millénaire. L’histoire dramatique de l’Arménie au cours du second millénaire a fait qu’il ne fut guère possible pour son droit ecclésiastique de connaître l’extraordinaire développement enregistré dans ce domaine par l’Église catholique romaine à partir du XIIe siècle².

Le droit canonique arménien fut pour partie frappé d’obsolescence et, sans surprise, aucun travail de théorisation doctrinale du système normatif et, plus encore, aucun processus de codification ne virent jamais le jour. Certes, le contexte désastreux au sein duquel évoluait l’Église arménienne ne peut à lui seul expliquer intégralement cette dernière lacune. Certes, l’Église de Grigor l’Illuminateur connaît en l’espèce une situation plus ou moins similaire à celle qui a cours

¹ Sur ces synodes, voir **N. Melik’ T’angean**, *Le droit ecclésiastique des Arméniens*, Ĕjmiacin, 2011 [Éd. initiale Šuši, 1903], p. 363-376 (en arménien)

² Tant sur le plan des sources – avec le *Décret* de Gratien, voir *infra*, p. 48-49 – que de l’intense réflexion doctrinale – il est impossible de citer ici les dizaines de grands canonistes et théologiens qui ont contribué à celle-ci –, le droit canonique occidental de la période classique (XIIe-XVe siècle) a atteint un niveau de développement qui reste inégalé, voir **J. Gaudemet**, *Les sources du droit canonique – VIIIe au XXe siècle*, Paris, 1993, p. 102-173.

ղեցիները¹: Յիշեցման կարգով նշենք նաեւ, որ իրաւունքի ոլորտում Արեւելքում գործում էր համընդհանուր մի սկզբունք՝ բանաւոր աւանդոյթից էր բխում կանոնը, մինչդեռ միայն բացառութիւնների դէպքում էր, այն էլ մեծ զգուշութեամբ, բանաւոր օրէնքը վերաժուում գրաւորի²: Այսպէս, օրինակ, Հայաստանում «օրէնք»-ը բանաւոր էր ընդհուպ մինչեւ ԺԲ դարավերջ՝ մինչեւ Մխիթար Գոշի «Գիրք դատաստանի» ստեղծումը: Եւ իհարկէ, որ ԺԵ դարից սկսած կաթողիկոսութեան բաժանումը (չնայած Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հոգեւոր գերագահութեանն ու նախամեծարութեանը) մեծապէս դժուարացնում է միասնական եւ ընդհանուր կանոնագիրք ունենալու գործընթացը: Միւս կողմից՝ ճիշտ է նաեւ, որ «բարի վրայ գրուած» օրէնքներով պաշտօնական կանոնագրքի բացակայութիւնը հնարաւորութիւն է առաւելութիւն է տալիս եկեղեցական իշխանութիւններին կանոնական իրաւունքի ոլորտում լինելու աւելի ճկուն ու հեռատես: Եւ այնուամենայնիւ, այսօր պաշտօնական կանոնագրքի բացակայութիւնը Հայոց եկեղեցու ամենախոցելի կողմերից մէկն է:

Իրաւական առումով Հայոց եկեղեցու համար օրակարգային է վերազինումը: Ամեն լուրջ իրաւաբան բաջ գիտի, որ օրէնքն առաւելապէս միջոց է, քան նպատակ: Եւ խօսքը շատ յաճախ արդիւնաւետ, նոյնիսկ սպառնալի միջոցի մասին է. ասուածը յատկապէս ճիշտ է կանոնների պարագային, որոնք, ներկայանալով իբրեւ երկրաւոր օրէնքներ, միաժամանակ ունեն սրբազան բնոյթ³: Հայոց եկեղեցու կանոնական գանձարան է ԿՅ-ը, որը, դժբախտաբար, մինչ այսօր իր արժանի գնահատականը չի ստացել:

* * *

Ամենից աւելի այս իրավիճակին բաջատեղեակ է Նորին Սրբութիւն Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը: Ահա թէ ինչու 2013 թ. նա մեզ յանձնարարեց ԿՅ-ում առկա կանոնների քննութիւնն ու թեմատիկ դասակարգումը, կանոններ, որոնք, ինչպէս արդէն նշեցինք, յարացուցային նշանակութիւն ունեն Հայոց եկեղեցու կանոնական իրաւունքի համար:

Տեխնիկական իմաստով՝ Ս. Յովհան Օձնեցու ստեղծած ԿՅ-ը հիմնականում պատմական բնոյթի վաւերագիր է: Ըստ այսմ, իրենից մէկ դար առաջ ապրած Յովհան Մայրագոմեցու օրինակով՝ իմաստասէր կաթողիկոսը բաւականանում է կանոնների ժամանակագրական հերթագայութեան դասակարգմամբ: Պատճառը կանոնների «սրբազան բնոյթը» պահպանելու մէջ էր, եւ այս իմաստով՝ ԿՅ-ը ոչ թէ, ժամանակակից մտայնութեամբ արտայայտուելով՝ օրէնսգիրք է, այլ՝ օրէնսդրական ժողովածոյ⁴: Այնուամենայնիւ, ի տարբերութիւն Մայրագոմեցու, որն աւելի շատ նպատակ ունէր հերթականութեամբ դասաւորել կանոնները՝ առանց նոյնիսկ դրանք յօդուածների բաժանելու, Ս. Յովհան Օձնեցին կարեւոր աշխատանք կատարեց՝ ԿՅ-ն առաւել գործնական ու կիրառելի դարձնելու իմաստով: ԿՅ-ի կազմման ընթացքում նա նոյնիսկ օգտուեց իր ժամանակ շրջանառուող բիւզանդական կանոնական ժողովածուներից⁵:

Ս. Յովհան Օձնեցու ԿՅ-ն սկսւում է 24 կանոնախմբերի եւ դրանց բովանդակային նկարագրութեան ցանկերով⁶: Այնուհետեւ, իւրաքանչիւր կանոնախմբի խորագրից յետոյ տրուած է կանոնադրոյթների համարակալուած ցանկը⁷: Ս. Յովհան Օձնեցին ԿՅ-ի կա-

¹ Այս իմաստով բացառութիւն է կազմում 1990 թ. Արեւելեան կաթոլիկ եկեղեցիների համար ստեղծուած կանոնագիրքը:

² Տե՛ս **J.-P. Mahé**, *Norme*, էջ 697:

³ Տե՛ս **P. Erdö**, *Le sacré dans la logique interne d'un système juridique. Les fondements théologiques du droit canonique*, Paris, 2009 [թրգմ. իտալերէնից]:

⁴ Տե՛ս **Վ. Յակոբեան**, ԿՅ Ա, էջ XI. հեղինակը յստակեցնում է, որ «...կանոնագիրքը ոչ թէ կողիֆիկացիայ է, այլ ինկորպորացիայ»:

⁵ Տե՛ս **A. Mardirossian**, *Le Livre*, էջ 281-287: Զմն. նաեւ **M. E. Shirinian, G. Muradyan, A. Topchyan**, *The Armenian Version of the Greek Ecclesiastical Canons*, Francfort-sur-le-Main, 2010, էջ 14-17:

⁶ Գիտնական կաթողիկոսն ինքն իր մեթոդի մասին խօսում է ԿՅ-ի յիշտակարանում, տե՛ս **Վ. Յակոբեան**, ԿՅ Ա, էջ 535-537:

⁷ Բացառութիւն է կազմում «Կանոնք առաքելականք» կանոնախումբը, որտեղ համարակալուած

dans les autres Églises orientales¹. Rappelons que dans le domaine du droit, l'Orient antique était régi par un principe commun : l'oralité constituait la règle, les exceptions seules nécessitant, avec une grande prudence, le recours à l'écrit². Ainsi, en Arménie, l'*awrēn-k'* restera presque totalement oral jusqu'à la rédaction du *Livre de Jugement (Girk' datastani)* de Mxit'ar Goš à la fin du XIIe siècle. Certes, la division du catholicosat depuis le XVe siècle – même si le Saint-Siège d'Ējmiacin jouit d'une primauté d'honneur et d'un prestige supérieur – ne favorise guère l'enclenchement d'un processus de codification. Certes, aussi, l'inexistence d'un code formel qui ferait que les canons sont «gravés dans le marbre» peut présenter l'avantage pour les autorités ecclésiastiques de disposer d'un droit bien plus souple et malléable. Il n'empêche, aujourd'hui, l'absence d'un code officiel représente à coup sûr une faiblesse pour l'Église arménienne. Ainsi, ses différents adversaires ne manquent pas, à chaque fois que l'occasion leur en est donnée, d'attaquer ses positions en lui assénant systématiquement l'argument massue: mais où donc se trouve le code de lois qui fonde et légitime vos prétentions ?

Il est urgent pour l'Église arménienne de se réarmer sur le plan juridique. Tout juriste sérieux sait que le droit constitue bien plus un moyen qu'une fin. Mais il s'agit souvent d'un moyen efficace voire redoutable et le constat est particulièrement vrai pour les canons qui représentent un droit certes terrestre mais dans le même temps sacré³. L'Église arménienne possède avec le *KH* un véritable trésor normatif qui a été jusqu'ici largement sous-employé.

* * *

Plus que tout autre, Sa Sainteté le Catholicos Garegin II est conscient de cette situation. C'est pourquoi, il nous a chargé en 2013 de procéder au recensement et à l'ordonnancement – c'est-à-dire la classification thématique – de l'intégralité des canons présents dans le *KH* qui représente, répétons-le, la racine paradigmatique du droit de l'Église arménienne.

Sur un plan technique, le *KH* composé par Yovhannēs Awj nec' i constitue pour l'essentiel un corpus de type historique. Ainsi, le catholicos-philosophe se contente – à l'image de Yovhannēs Mayragomec' i un siècle avant lui – de mettre bout à bout les groupes canoniques dans un ordre supposé chronologique. Il s'agissait ici de ne pas «casser le sacré» et c'est pourquoi, le *KH* ne représente aucunement un code, au sens moderne du terme, mais une compilation⁴. Toutefois, contrairement à Mayragomec' i qui s'était borné à ranger les écrits canoniques les uns à la suite des autres, sans même parfois les découper en articles, Awj nec' i a effectué un important travail de présentation au sein du *KH*, afin de rendre son utilisation un peu plus pratique. Pour cela, il n'a pas hésité, en l'occurrence, à s'inspirer plus ou moins fortement des collections canoniques byzantines qui existaient à son époque⁵.

Le *KH* de Yovhannēs Awj nec' i débutait avec la liste de ses vingt-quatre groupes canoniques, avec le nombre de dispositions contenues dans chacun de ceux-ci⁶. Ensuite, chaque groupe comprenait à la suite de son titre un sommaire numéroté de ses propres canons⁷. Le catholicos a éga-

¹ À l'exception du *Code des canons des Églises orientales catholiques* promulgué en 1990.

² J.-P. Mahé, *Norme*, p. 697.

³ P. Erdö, *Le sacré dans la logique interne d'un système juridique. Les fondements théologiques du droit canonique*, Paris, 2009 [Trad. de l'italien].

⁴ V. Hakobyan, *KH I*, p. XI, précise que le *KH* n'est pas une «*kodifikacia*», mais une «*inkorporacia*».

⁵ A. Mardirossian, *Le Livre*, p. 281-287, et les remarques pertinentes M. E. Shirinian, G. Muradyan, A. Topchyan, *The Armenian Version of the Greek Ecclesiastical Canons*, Francfort-sur-le-Main, 2010, p. 14-17.

⁶ Le savant catholicos explique lui-même sa méthode dans son colophon, voir V. Hakobyan *KH I*, p. 535-537.

⁷ L'unique exception à ce principe est constitué par les *Canons apostoliques*, dans lesquels le sommaire est placé après le préambule. En outre, à deux cas près (*Canons de Gangres* et *Canons de Yovhannēs*

նոններին տուել է ընդհանուր, շարունակական համարակալում՝ Նիկիական կանոնների օրինակով (այսինքն՝ Անտիոքի ժողովածուի, որն սկսվում է Ա.-ով եւ ավարտվում ՉԷ./ՉԶ.-ով)¹: Յետագայում, երբ ԿՀ-ի կանոնախմբերի թիւը հասավ 57-ի, դրա սկզբում ավելացավ նաեւ ամփոփիչ մի ցանկ եւ 288 միաւորից բաղկացած թեմատիկ բաժանում, որը ներառում է միայն որոշ կանոններ՝ ըստ նրանց ընդհանուր, շարունակական թուահամարի: Այս թեմատիկ բաժանման իւրաքանչիւր միաւոր սկսվում է կարճ կամ համեմատաբար երկար բառերով ու բառակապակցութիւններով: Նկատելի է, որ այս թեմատիկ բաժանման առաջին 240 միաւորները վերաբերում են ԿՀ-ի սկզբնական՝ 705 կանոններին: Միայն վերջին 48 միաւորներն են առնչվում Օձնեցու ԿՀ-ին յետագայում ավելացուած կանոններին (ընդհանուր՝ 69 կանոն)²:

Գ. Մուրադեանը, Է. Մ. Շիրինեանը եւ Ա. Թօփչեանն իրաւամբ նկատում են , որ երբ Օձնեցին իր կազմած ԿՀ-ի վերջաբանում նշում է՝ «Քանզի գրեցաք ի սմա ոչ միայն զկանոնական սահմանեալն նոցայ շարակարգութիւնս, այլ եւ զժամանակն եւ զպատճառն ի սոյն այս ի ներքս ածեալ յաւելաք, ընդ նմին եւ զգլուխս անցն իւրոց յամառատեալ բանիւք ի սկզբան անդ նախակարգեցաք, զի անաշխատաբար անդուստ զբանն յիւրում տեղուջն գտցէ խնդրողն», նա ակնարկում է թէ՛ իւրաքանչիւր կանոնախմբի ամփոփիչ ցանկում դրուած կանոնախմբի խորագրի եւ թէ՛ թեմատիկ ընդհանուր բաժանման ցանկի մասին³: Պետք է նշել, որ թեմատիկ բաժանման շուրջ կենտրոնացած այս կառուցուածքը, որին յաջորդում էին ժամանակագրական կարգով դրուած կանոնները, վկայուած էր արդէն իսկ 580 թ. Բիւզանդիայում շրջանառուող *Syntagma canonum*-ում⁴: Սակայն, հակառակ այս բոլոր ջանքերին, ԿՀ-ի՝ Օձնեցու եւ Ը.-Թ. դարերում լրամշակուած բնագրում առաւել տիրապետող էր ժամանակագրական մօտեցումը, ինչն զգալիօրէն դժուարացնում էր դրա գործնական կիրառութիւնն ու նուազ հասանելի դարձնում առկայ իրաւական-կանոնական ողջ հարստութիւնը:

Յենուելով ԿՀ-ի մասին մեր պատմաիրաւական ուսումնասիրութեան վրայ⁵ մենք նախ գրաբարից ֆրանսերէն ենք թարգմանել բոլոր 1331 կանոնները, ինչը չափազանց աշխատատար ու բարդ գործընթաց էր. բնագրերի մի մասի իմաստն անհասկանալի էր, տարբեր տեղերում բառիմաստը պետք էր կռահել ըստ շարահիւստութեան, մինչդեռ այլ դէպքերում գրուածքի արտայայտած իմաստը չէր ենթարկւում տրամաբանութեան կանոններին: Վաղ միջնադարի հայ կանոնագետների աչքին պարզ ու ընտանի բանաձեւերն այսօր այլեւս այդպիսին չեն ԻԱ. դարի իրաւագետի համար: Պետք է հաշուի առնել նաեւ ձեռագրերի գրիչների թոյլ տուած անհամար սխալներն ու ձեռագրական վնասուած հատուածները, որոնք անընթեմնելի են դարձնում որոշ տեղիներ: Ստորեւ անհրաժեշտ ենք համարում արձանագրել, որ մենք թարգմանել ենք ԿՀ-ի կանոնների մեծ մասը՝ հաշուի առնելով, որ դրանք բացառապէս իրաւական-կանոնական բնոյթի են: Միւս դէպքերում, երբ ծաւալուն բնագիրն ավելի շատ խրատական է, քան իրաւական-կանոնական, տուել ենք միայն իմաստալին՝ կանոնական-իրաւական համառօտումը: Հետեւաբար՝ սոյն աշխատութեան մէջ չենք կատարել ԿՀ-ի կանոնների ամբողջական, բառացի-իմաստային թարգմանութիւն, չենք տուել աստուածաշնչային տեղիների ամբողջական յղումը, որոնցից ոմանք մէջբերուած

ցանկն առկայ է նախաբանից յետոյ: Աւելին, երկու այլ դէպքերում (Կանոնք Փանգրայի եւ Կանոնք Յովհաննու Սանդակունեցու) ամփոփման մէջ դրուած կանոնների համարակալումը համապատասխանում է ընդհանուր ցանկում դրանց ունեցած թուահամարներին:

¹ Ընդհանուր, շարունակական այս համարակալումն առկայ է նաեւ յետագայում ԿՀ-ին ավելացուած 33 կանոնախմբերում, որով կանոնների ընդհանուր թիւը հասնում է 1331/1332-ի:

² Տե՛ս **M. E. Shirinian, G. Muradyan, A. Topchyan**, նշ. աշխ., էջ 15: Հեղինակները սխալմամբ ենթադրում են, որ թեմատիկ բաժանման այս միաւորները վերաբերում են միայն Ս. Յովհան Օձնեցու կազմած ԿՀ-ի կանոններին:

³ Տե՛ս անդ, էջ, 15-16:

⁴ Միակ տարբերութիւնն այն է, որ ԿՀ-ում թեմատիկ բաժանումն ավելի ծաւալուն է:

⁵ Տե՛ս **A. Mardirossian**, *Le Livre*, էջ 286-287:

lement introduit une numérotation continue – à l’image des *Canons nicéens* (i.e. la *Collection d’Antioche*) – qui va de 1 (Ա.) à 705/6 (ՉԵ. / ՉԶ.)¹. Par la suite, lorsque le *KH* compte 57 groupes canoniques, il s’ouvre par une liste qui récapitule ceux-ci et est suivie d’un index thématique divisé en 288 entrées, qui vise seulement certains canons en se référant à leur numérotation générale. Chaque entrée de cet index est constituée d’un groupe de mots ou d’une phrase de longueur variable. On observe que la matière des 240 premières entrées de l’index se fonde uniquement sur les 705 canons du *KH* initial. Seules les 48 dernières entrées visent des dispositions – précisément au nombre de 69 – qui n’appartenaient pas au *KH* d’Awjnec’i².

M. E. Shirinyan, G. Muradyan et A. Topschyan observent, à juste titre, que quand Yovhannēs Awjnec’i affirme dans son épilogue : « Nous n’avons pas seulement écrit les constitutions canoniques qu’ils (i.e. les auteurs des canons) ont définies, mais nous avons aussi inséré l’époque et le contexte (litt. la cause) ; de plus nous avons placé au début, les titres de chaque <groupe canonique> en termes abrégés, de sorte que celui qui cherche une parole la trouve sans effort, immédiatement à sa place », il fait aussi bien référence au titre des canons présents dans le sommaire de chaque groupe qu’à l’index thématique général³. On observe que cette organisation qui s’articule autour d’un répertoire thématique, suivi du texte intégral des canons disposés selon un ordre chronologique, existait déjà dans la version initiale du *Syntagma canonum* compilé à Byzance vers 580⁴. Mais en dépit de tous ces efforts, le *KH* de Yovhannēs Awjnec’i et plus encore sa version augmentée entre le VIIIe et le XIe siècle demeuraient un recueil de type chronologique peu aisé à manier sur le plan pratique et qui n’offrait qu’une faible visibilité de son riche contenu juridique.

Prenant appui sur notre précédent travail historico-juridique du *KH*⁵, nous avons d’abord traduit les 1331 canons de l’arménien classique en français. Ce travail s’est révélé extrêmement difficile car un certain nombre de textes reste obscur. Ainsi, en divers endroits, la syntaxe laisse à désirer, tandis que d’autres passages offrent un contenu qui résiste à toute compréhension. Des formulations qui paraissaient claires pour les canonistes arméniens du Haut Moyen Âge ne le sont plus pour un juriste du XXIe siècle. Il faut aussi compter avec les fautes des copistes et la corruption irrémédiable de certaines phrases. Précisons que certains canons sont traduits de façon complète, tandis que d’autres – qui présentent un contenu répétitif ou redondant – sont rendus en français sous une forme plus ou moins résumée. Nous ne donnons donc pas ici une traduction intégrale du *KH* ! De même, nous n’avons pas collationné la totalité des références scripturaires – dont certaines sont assez indirectes – qui se trouvent dans les canons, même si, la plupart d’entre elles sont citées. Enfin, nous n’avons pas inséré dans notre ouvrage les titres des canons rédigés par Yovhannēs Awjnec’i ; mais, le cas échéant, nous y avons recouru, pour mieux comprendre les canons qui présentaient un contenu peu clair. Au total, nous avons systématiquement privilégié la restitution de la riche dimension juridique des canons du *KH*, quitte à proposer dans certains cas une traduction peu littérale de ceux-ci.

Mandakuni), la liste des canons intégrés dans le sommaire correspond au corps des canons.

¹ Cette numérotation générale se poursuit dans les trente-trois groupes ajoutés au *KH* initial, pour atteindre le chiffre de 1331/1332 (ՌՅԼԱ. / ՌՅԼԲ.).

² De fait, cet index thématique ne concerne que les canons du *KH* de Yovhannēs Awjnec’i *contra* M. E. Shirinian, G. Muradyan, A. Topchyan, *op. cit.*, p. 15.

³ *Ibid.*, p. 15-16.

⁴ La seule différence entre le *KH* et ce recueil est que le répertoire présent dans ce dernier est plus développé.

⁵ A. Mardirossian, *Le Livre*, p. 286-287.

են անուղղակիորեն, չենք ներառել նաեւ Ս. Յովհան Օձնեցու կողմից կանոնախմբերին տրուած խորագրերը՝ չնայած անհրաժեշտութեան դեպքում, երբ կանոնների բովանդակութիւնն այդքան էլ պարզ չէր, օգտուել ենք Օձնեցու խորագրերից: Ընդհանուր առմամբ, համակարգուած կերպով կատարել ենք ԿՀ-ում առկա հարուստ իրաւական-կանոնական նիւթի վերակարգումը՝ որոշ դեպքերում տալով կանոնների իմաստային թարգմանութիւնը:

Թեմատիկ համակարգումը կատարել ենք ըստ երեք մեծ վերնագրերի՝ «Եկեղեցի», «Հասարակութիւն» եւ «Արտաքինք», որոնք, իրենց հերթին, բաժանուած են աւելի քան 150 ընդհանուր ենթավերնագրերի: Չարմանալի չէ, որ դրանց առիւծի բաժինը վերաբերում է Եկեղեցուն՝ կանոնների մօտ կէտը: Ծաւալի առումով երկրորդ տեղում են հասարակութեանը, այսինքն՝ «Աստօղ ժողովրդին» վերաբերող կանոնները, վերջապէս՝ «արտաքինք», այսինքն՝ ոչ քրիստոնեաներն ու Հայոց եկեղեցու դաւանանքին չպատկանող քրիստոնեաները:

1331 կանոններից իւրաքանչիւրն առնուածն մէկ անգամ առկայ է մեր թեմատիկ բաժանման մէջ, իսկ որոշ կանոններ, իրենց բազմաբնոյթ ու հարուստ բովանդակութեան շնորհիւ, մէջբերուել են տարբեր ենթավերնագրերի ներքոյ¹: Միաժամանակ, որոշ ենթավերնագրեր ներառում են սակաւ թուով կանոններ, իսկ ահա աւելի մեծ ենթախորագրեր ներառում են տասնեակ կանոններ ու կանոնադրոյթներ:

Մենք կարող էինք մեր աշխատանքը վերնագրել Համաձայնութիւն անհամաձայն կանոնների, որպէսզի ուժեղ հղում անելու համար "Concordia discordantium canonum"-ում եկրի հետ, որն աւելի յայտնի է իբրեւ Գրացիանոսի Դեկրետ (1140 թ.): Բայց մենք, ի հարկէ, շատ հեռու ենք մօտաւորապէս 900 տարի առաջ Բոլոնիայի յայտնի իրաւագետի եւ նրա համախոհների ստեղծած կոթողային աշխատանքը, որը միջնադարեան քրիստոնեութեան ամենակարեւոր կանոնական-իրաւական յուշարձանն էր, մեր այս ուսումնասիրութեան հետ համեմատելու պարզունակ մտքից: Գրացիանոսի Դեկրետը բաղկացած էր երեք մասից: Ա. մասը բաժանուած էր 101 տարբերակումների (լատ.՝ *distinctiones*), իսկ Բ. մասը՝ 36 «պատճառք»-ի, որոնք էլ, իրենց հերթին, խմբաւորուած էին ըստ տարբեր «հարցմունք»-ների: Այս խորագրերը հիմնաւորուած էին կանոնական տարբեր ժողովածուներից բաղուած գրեթէ 4000 կանոններով: Այսպէս՝ «պատճառք»-ում առկայ «հարցմունք»-ներն սկսւում էին մասնայատուկ դեպքի բացատրութեամբ, որտեղ Գրացիանոսը թուարկում էր առաւել կամ պակաս չափով հնարաւոր տեսակէտները՝ դժուար խնդիրները լուծելու եւ դրանով իսկ ներկայացնելու իր փաստարկումների համար հեղինակութիւն վայելող համապատասխան բնագրերը: Ինչ վերաբերում է տարբերակումներին, ապա դրանք հիմնականում առընչւում էին կանոնաստեղծ սկզբնաղբիւրներին եւ սրբազան կարգերին: Աւելի ուշ շրջանում աւելացուած Գ. մասը վերնագրուած էր «Յաղագս սրբազնագործութեանց» (լատ.՝ *De Consecrationes*) եւ վերաբերում էր գլխաւորապէս Եկեղեցու խորհուրդներին ու պաշտամունքին²: Չնայած անհատական հեղինակային բնոյթին՝ Դեկրետը, այնուամենայնիւ, լայնօրէն կիրառուում էր՝ 1582 թ. դառնալով «Ժողովածոյ կանոնական իրաւունքի» (լատ. *Corpus iuris canonici*) երկի հիմքը: Հսկայական այս ժողովածուն պապական իշխանութեան կողմից պաշտօնական ընդունելութիւն չգտնելով հանդերձ՝ փաստացիօրէն իրաւակիրառական էր ընդհուպ մինչեւ հռոմէակաթոյլի եկեղեցու կանոնագրքի ստեղծումը՝ 1917 թ.: Վերջինս իր հերթին փոխարինուեց 1983 թ. կազմուած նոր պաշտօնական կանոնագրքով:

Անդրադառնալով մեր աշխատանքին՝ պէտք է նշել, որ մենք կանոններին չենք կցել կանոնական-իրաւական մեկնութիւններ նոյնիսկ այն դեպքում, երբ դրանք միմեանց հակասում են: Մեր ուսումնասիրութեան մէջ բաւարարուել ենք իւրաքանչիւր ենթավերնագրի ներքոյ համապատասխան կանոնները տեղադրելով՝ ըստ ԿՀ-ում առկայ իրենց հեր-

¹ Որոշ կանոններ այդպիսով մէջբերուել են համարեայ տասն անգամ:

² Գրացիանոսի Դեկրետի վերաբերեալ առկայ է հսկայածաւալ գրականութիւն: Համեմատաբար ամփոփ մատենագիտութեան համար տե՛ս **J. Gaudemet**, նշ. աշխ., էջ 103-119, եւ, համեմատաբար վերջերս հրատարակուած՝ **A. Winroth**, *The Making of Gratian's Decretum*, Cambridge, 2000 եւ **W. Hartmann, K. Pennington**, *The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140-1234. From Gratian to the Decretals of pope Gregory IX*, Washington D.C., 2008:

Notre ordonnancement des canons se divise en trois grands titres – «L'Église», la «société» et les «extérieurs» – qui sont eux-mêmes scindés en de multiples subdivisions, au total plus de 150 rubriques. Sans surprise, la part du lion revient à l'Église, en l'espèce, plus de la moitié des canons. Viennent ensuite les canons relatifs à la société, à savoir le «peuple de Dieu» et enfin, les «extérieurs» c'est-à-dire, d'une part, les chrétiens qui n'appartiennent pas à l'Église arménienne et, d'autre part, les non-chrétiens.

Chacun des 1331 canons apparaît au moins une fois dans notre ordonnancement. Mais certains textes du fait de leur contenu particulièrement riche et diversifié trouvent leur place dans plusieurs rubriques¹. Parallèlement, certaines rubriques comprennent un très petit nombre de canons, tandis que d'autres – plus vastes – réunissent jusqu'à plusieurs dizaines de canons.

Nous aurions pu intituler notre ouvrage la Concordance des canons discordants afin de faire un clin d'œil appuyé au *Concordia discordantium canonum*, plus connu sous le nom de Décret de Gratien rédigé vers 1140. Mais loin de nous l'idée saugrenue de comparer notre modeste travail à l'œuvre monumentale – qui constitue le plus important corpus canonique de la chrétienté médiévale – composée par le maître de Bologne et son équipe, il y a près de 900 ans ! Le Décret comportait trois parties. La première était scindée en 101 *distinctiones*, tandis que la deuxième comprenait 36 *causae*, elles-mêmes subdivisées en *quaestiones*. Ces différentes rubriques étaient «alimentées» par près de 4000 canons repris dans les collections antérieures. Ainsi, les «questions» présentes dans les «causes» s'ouvraient par l'exposé d'un «cas concret» où Gratien énumérait des hypothèses plus ou moins nombreuses, pour ensuite résoudre les difficultés et, de cette façon, exposer les textes qui lui serviraient d'argument d'autorité. Quant aux «distinctions», elles concernaient essentiellement les sources créatrices du droit et les ordres sacrés. La troisième partie dénommée «*De Consecrationes*», qui s'intéressait en priorité aux sacrements et au culte, fut adjointe «après coup»². Le Décret – qui demeurerait une œuvre privée mais amplement utilisée – constituera le fondement du *Corpus iuris canonici* élaboré en 1582. Ce gigantesque corpus, bien que non reconnu officiellement par la papauté, restera *de facto* en vigueur jusqu'à la promulgation du *Code de droit canonique de l'Église catholique romaine* de 1917 qui sera lui-même remplacé par le nouveau *Code* de 1983.

S'agissant de notre travail, nous n'avons pas rédigé de commentaires juridiques à la suite des canons, même lorsque ceux-ci se contredisent. Nous nous sommes volontairement limité à ranger dans chacune des rubriques les textes afférents selon leur ordre d'apparition dans le *KH*. Ainsi, ce travail de classification thématique pourrait constituer la toute première pierre d'un vaste édifice...

¹ Quelques canons-fleuves sont ainsi mentionnés près d'une dizaine de fois.

² La bibliographie sur le Décret est immense, voir la présentation commode donnée par **J. Gaudemet**, *op. cit.*, p. 103-119, et plus récemment **A. Winroth**, *The Making of Gratian's Decretum*, Cambridge, 2000, et **W. Hartmann, K. Pennington**, *The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140-1234. From Gratian to the Decretals of pope Gregory IX*, Washington D.C., 2008.

թականութեան: Այս իմաստով, թեմատիկ համակարգման սոյն աշխատութիւնը կարող է համարուել այդ հսկայական կոթողային երկի առաջին ծաւալուն ուսումնասիրութիւնը:

Տրամաբանական է, որ Դ.-ԺԱ. դարերում գրուած այս կանոնների մի մասն այլեւս չի կարող կիրառելի լինել մեր ժամանակաշրջանում: Բայց դրանով վերջիններիս կարեւորութիւնը չի կարող նուազեցուել, ամենատարբեր առումներով՝ դրանք կարող են իրաւական անհամեմատ հիմք ու օրինակ ծառայել ժամանակակից կանոնական-իրաւական դրոյթների ստեղծման համար: Որոշ բնագրեր էլ պահպանել են իրենց արդիականութիւնը եւ կարող են իրաւակիրառական մնալ առանց որեւէ դժուարութեան: Հայոց եկեղեցու բարձրագոյն իշխանութեան իրաւունքի ծիրից ներս է մնում դրանց օգտակար իրաւակիրառութեան ձեւերն ու եղանակները սահմանելը: Յամենայն դէպս, ԿՀ-ի կանոնները վկայում են ոչ միայն ջերմեռանդ հաւատի, այլ նաեւ անսահման գիտելիքի ու իմացութեան մասին, որով գործում էին Հայոց եկեղեցու անտիկ եւ վաղ միջնադարի իրաւագետները:

Ընթերցողի սեղանին դնելով մեզանից հազարաւոր ժամեր խլած այս աշխատանքը՝ մաղթում ենք, որ այն առաջին հիմնաքարը դառնայ Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի մեծ ու աննախադէպ տեսլականի՝ ստեղծել Հայոց եկեղեցու պաշտօնական նոր կանոնագիրք: 2017 թ. տօնուէց Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի հիմնած եկեղեցու պաշտօնական առաջին կանոնագրքի կազմող եւ հեղինակ Ս. Յովհան Օձնեցու գահակալութեան 1300-ամեայ յոբելեանը: 13 դար յետոյ կրկին, Նորին Սրբութիւն Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի արժանաւոր ձեռքով է սկիզբ առնում իր լուսաւոր նախորդի բացած ճանապարհով Հայոց եկեղեցու պաշտօնական նոր կանոնագիրք ստեղծելու գործը՝ յենուելով խորն ու նուիրական արմատների վրայ: Նման գործիքակազմով հզօրացած՝ Հայոց եկեղեցին, առաւել քան երբեւէ, կարող է շարունակել հոգեփրկչական իր առաքելութիւնը՝ ըստ Փրկչի պատգամի. «Գնացէք այսուհետեւ, աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս, մկրտեցէք զնոսայ յանուն Յօր եւ Որդւոյ եւ Յօգւոյն Սրբոյ» (Մատթ. ԻԸ. 19):

* * *

Չենք կարող մեր այս ներածական խօսքը եզրափակել առանց «տուք զկայսերն կայսեր» պարտականութեան: Սոյն աշխատութեան ընթացքին մեզ մեծապէս օգնել եւ մեզ հետ համագործակցել է մեր սիրելի ընկերը՝ Շահէ Ծ. վրդ. Անանեանը: Վերջինս ոչ միայն համակարգել է գրաբար բնագրերն ու կանոնները, այլեւ, շնորհիւ Մոյիէրի լեզուի՝ իր կատարեալ իմացութեան, ընթերցել կանոնների մեր ֆրանսերէն թարգմանութիւնը, կատարել օգտակար ու դիպուկ բազմաթիւ յաւելումներ եւ սրբագրումներ: Հոգեշնորհ Հայր Սուրբին ենք պարտական նաեւ սոյն ներածութեան՝ ֆրանսերէնից հայերէն թարգմանութեան համար: Նա մեզ մշտապէս օգնել, քաջայերել ու ընկերակցել է ինչպէս նամակագրութեամբ, այնպէս եւ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում մեր հիւրընկալուելու ժամանակ՝ երկար տարիների գիտական այս ողջ աշխատանքի ընթացքում:

Մեր երախտագիտութիւնն ու շնորհակալութիւն ենք յայտնում նաեւ մեր ընկեր ու գործակից, գրաբարի հեղինակաւոր մասնագետ Ազնէս Ուզունեանին, որը սիրով ընթերցել ու խմբագրել է մեր թարգմանութիւնը: Ինչպէս միշտ, նա սիրով ու անմացորդ կերպով է մեզ տրամադրել իր թանկագին ժամանակն ու օգնութիւնը:

Մեր երախտագիտութիւնն ենք յայտնում նաեւ մեր ընտանիքի անդամներին, ինչպէս նաեւ բոլոր նրանց, ովքեր այս կամ այն կերպ աջակցել են այս գրքի պատրաստմանն ու հրատարակութեանը:

Bien entendu, une partie de ces canons composés entre le IVe et le XIe siècle n'est plus adaptée aux problématiques de notre époque. Mais leur importance n'est en rien diminuée car ils peuvent servir – à des degrés divers – de fondement et de source à des normes actuelles qui se verraient ainsi dotées d'une légitimité incomparable. D'autres textes, en dépit de leur ancienneté, restent d'actualité et de ce fait pourraient être appliqués sans difficultés. Ici, il appartient uniquement aux autorités ecclésiastiques arméniennes de déterminer la manière dont elles jugeront utile et profitable d'employer les canons du *KH*. En tout état de cause, ces derniers témoignent non seulement de la foi fervente, mais aussi de l'immense savoir que possédait l'élite des juristes de l'Église arménienne antique et médiévale.

Au moment de livrer au lecteur ce travail qui nous a occupé plusieurs milliers d'heures, nous formulons le vœu qu'il puisse constituer l'étape initiale d'un projet, d'une ambition aussi grande que complexe, dessinés par Sa Sainteté Garegin II : la rédaction du Code de droit canonique de l'Église arménienne. Il y a peu de temps, nous avons fêté le 1300e anniversaire de l'accession au trône catholicossal, en 717, de Yovhannēs Awjnec'i, l'auteur du premier corpus canonique officiel de l'Église de Grigor l'Illuminateur. Treize siècles plus tard, c'est l'immense mérite de Sa Sainteté Garegin II de se placer dans les pas de son illustre prédécesseur en projetant de doter son Église d'un Code de droit officiel actualisé et efficace en se fondant sur des racines profondes et vénérables. Forte d'un tel atout, la Sainte Église arménienne pourrait plus que jamais travailler au salut des âmes de ses fidèles et suivre la parole du Seigneur qui proclame : «Allez donc, et instruisez tous les peuples, les baptisant au nom du Père, et du Fils, et du Saint-Esprit» (Mt 28,19).

* * *

Il ne saurait être question de terminer ce propos introductif sans rendre «à César ce qui revient à César». Ce travail a bénéficié de l'aide et de la collaboration décisive de notre ami, le *Vardapet accompli* (Proto-archimandrite) Shahé Ananean. Ainsi, celui-ci a non seulement effectué la saisie du texte des canons en arménien classique, mais grâce à sa parfaite maîtrise de la langue de Molière, il a aussi relu l'intégralité de notre traduction française. De fait, il nous a suggéré de nombreux et heureux amendements ou rectifications. Il a également procédé à la traduction de la présente introduction en arménien oriental. Plus encore, il nous a constamment aidé, encouragé et accompagné aussi bien à distance que lors de nos séjours réguliers au Saint-Siège d'Ējmiacin durant ces longues années afin d'achever ce travail. Notre dette envers lui est immense.

Nous souhaitons aussi adresser nos plus vifs remerciements à notre amie et habituelle complice, Agnès Ouzounian, éminente spécialiste d'arménien classique, qui a relu et amélioré la totalité de notre traduction. Comme toujours, son aide a été inestimable et sa disponibilité totale.

Nous remercions pareillement les membres de notre famille et plus généralement tous ceux qui, d'une manière ou d'une autre, nous ont apporté leur aide durant la rédaction de ce livre.

* * *

Բայց ամենից առաւել, մեր խորին երախտագիտութիւնն ենք յայտնում Նորին Սրբութիւն Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, որը մեզ արժանի համարեց՝ սոյն աշխատանքը կատարելու եւ աւարտին հասցնելու: Գիտակից ենք այն մեծ պատուին ու պատասխանատուութեանը, որին արժանացանք՝ Հայոց եկեղեցու Ճայրագոյն Պատրիարքի ձեռքից ստանձնելով այս դժուարին, բայց պատուաբեր յանձնառութիւնը: Աւելին՝ Նորին Սրբութիւնը մշտապէս ջերմօրէն հիւրընկալեց մեզ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում՝ արժանացնելով իր ներկայութեանը, խորհուրդներին եւ մեծահոգութեանը: Այս մի քանի տողերով կամենում ենք մեր խորին որդիական երախտագիտութիւնը յայտնել Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի նուիրական այթոռի Գահակալին:

---

* * *

Mais plus que tout, nous souhaitons exprimer notre infinie gratitude à Sa Sainteté Garegin II, Catholicos de tous les Arméniens, pour nous avoir jugé digne d'accomplir le présent travail. Nous avons conscience de l'insigne honneur dont il nous a gratifié en tant que Patriarche suprême de l'Église arménienne en nous confiant une tâche aussi difficile qu'exaltante. Bien plus, Sa Sainteté a toujours fait preuve à notre égard d'une hospitalité sans faille en nous accueillant au Saint-Siège d'Ējmiacin aussi souvent que nous le souhaitions. Enfin, il nous a fait bénéficier à chaque instant de sa disponibilité, de sa proximité et de sa bienveillance. Que ces quelques lignes puissent exprimer notre profond respect filial envers le titulaire du trône de Grigor l'Illuminateur..

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌ
ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ

Հրատարակեց՝ Պրոֆեսոր Արամ Մարտիրոսեան

Պատասխանատու խմբագիր՝ Տ. Շահէ Ծ. Վրդ. Անանեան

Հրատարակչութեան տնօրէն՝ Տ. Արարատ քահանայ
Պօղոսեան

Հրատարակչական խորհրդի
անդամներ՝ Տ. Մկրտիչ եպս. Պոզեան,
Տ. Ռուբէն վրդ. Չարգարեան,
Տ. Ասողիկ արդ. Կարապետեան,
Տ. Արարատ քհնյ. Պօղոսեան,
Տ. Գաբրիէլ քհնյ. Վարդանեան,
Գեորգ Տէր-Վարդանեան,
Կարէն Մաթևոսեան,

Էջադրումը՝ Տ. Ղևոնդ աւ. քհնյ. Մայիլեանի

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԿՉՈՒԹԻՒՆ
Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ - 2020

Չափսը՝ 210x297 (A4), ծաւալը՝ 912 էջ (57 տպ/մ),
կազմը՝ N7:

SAINT-SIÈGE D'ETCHMIADZIN

ORDONNANCEMENT DU LIVRE
DES CANONS ARMÉNIENS

Auteur : Professeur Aram Mardirossian

Responsable éditorial : Proto-archimandrite Shahé Ananean

Directeur d'édition P. Ararat Poghosean

Membres du Conseil éditorial Evêque Mkrtitch Prochean
Archimandrite Rouben Zargarean
Hiéromoine Asoghik Karapetean
P. Ararat Poghosean
P. Gabriel Vardanean
Dr. Gevorg Ter-Vardanean
Dr. Karen Matevosean

Mis en page Archiprêtre Ghevond Mailean

ÉDITION DU SAINT-SIÈGE D'ETCHMIADZIN
SAINT-SIÈGE D'ETCHMIADZIN - 2020

ISBN 978-9939-59-245-9

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՒ ՍՈՒՐԲ
ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆ